LES ÉCOLES POPULAIRES EN UKRAÏNE

PAR M. DRAGOMANOW

НАРОДНІ ШКОЛИ

НА

УКРАЇНІ

СЕРЕД ЖИТТЯ І ПИСЬМЕНСТВА В РОССІЇ

М. ДРАГОМАНОВА

З ВИДАНЬНЬА

„ГРОМАДА“

Prix : 3 Francs

GENÈVE — BALE — LYON

H. GEORG, LIBRAIRE-ÈDITEUR

1877

937
Apar

935125

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО.

Випускајучи в світ окремноју книжечкоју одну з статеј нашого виданьньа „Громада,“ ми мусимо сказати кілька слов про це виданьньа.

„Громада“ (Община, La Commune, Die Gemeinde) назначена на те, шчоб списувати житьтьа Украјіни Малоруськоји з руськими земльами в Австріјі*) теперішнье і минувше, особливо чорноробочого народу украјінського, мужиків; далі, шчоб так же само говорити і про другі славјанські народи, наших сусідів, најрідніщчих нам породоју, подібних з нами долеју і таких, з котрими нам пријдетьсьа вкупі здобувати нашу земльу і вольу; —також шчоб передавати украјінським громадам нові здобутки всесвітньоји науки і праці громадськоји, котра јде до того, шчоб до кіньцьа увільнити розум льудськіј од усьакого пута і шчоб льуди не ділились на чорноробочих і білоруких, та шчоб кожна льудина, кожда громада, кожниј крај, кожна льудська порода, мајучи безпосредно в своjіх руках всьу своју земльу і фабрики, сами собі вправльались по овојіј волі, користујучись всім тим, шчо вони випрацьували і міньајучись з такими ж вольними робочими льудьми і громадами на всьому світі.

Трудности всьакого виданьньа закордонного, а особливо украјінського, которих не бачивши јіх на ділі, важко собі ј придумати, задержали виход першоји книжки „Громади.“ Тепер однако печатаньньа јіјі кінчајетьсьа. Поки шчо ми випустили окремними книгами повість „Лихі льуде“ і цьу статьтьу „Про школи на Украјіні,“ з которих читателі мо-

*) Галиччиноју, Буковиноју і Угорсокоју Русьсьу.

жуть бачити дух нашого виданьньа. Нам кажуть де-хто і инколи, шчо ми вибрали невигодниј час дльа того, шчоб појавити в світ наше виданьньа, — бо тепер всі читајушчі льуде в Россіјі і в западніј славјаншчині цілком вперли очі в діла віјни в землі Болгарськіј і Сербськіј і не бачать нічого другого.

Може, ј так! У нас у самих заміра серце при кожніј звістці з тих краіјв, де наші батьки бились вкупі з болгарами і сербами проти турків тоді, коли шче ј не чуть було по світу про теперішніх казенннх „освободителів“ славјанских. Ми наперед бачили і ждали в останні роки перед Герцеговинським повстаньньам, шчо діло скоро там діјдетьсьа до крају. Ми будили спомин про ті часи, коли наші батьки, вільні козаки украјінські бились з неволеју турецькоју. При першіј чутці про Герцеговиньське повстаньньа в 1875 р. ми стали кликати земльаків наших до помочі повстанцьам, — а украјінські гроші і льуде, хоч не в великому числі, та за те з перших, пішли помагати братам сербам, коли шче можна було сподіватись, шчо повстаньньа јіх буде ділом народнім, незопсованнм дбајушчими тілько про своју користь урьадами держав малих і великих. Тепер, коли царство Руське, попустивши, шчоб турки перебили смілівішчих льудеј з сербів і болгар і навіть віјсько сербського кньазьа і добровольців з Россіјі, виступило проти Турецького, хоч дуже пізно, і не пускајучи самих сербів „о собі совітувати,“ оддајучи јунаків чорногорців на убіј силам турецьким, — ми все таки бажајемо, шчоб царство Руське побило царство Турецьке, хоч думајемо, шчо з таким начальством, јаке панује в Россіјі, це буде діло дуже і дуже не легие. Ми добре знајемо, шчо таке царство Руське, а все ж таки бажајемо, шчоб воно взьало верх в теперішніј віјні, вже через те, шчо того бажајуть самі поиеволені брати наші, і шчо все ж таки сподівајемось вкупі з ними, шчо дольа јіх хоч трохи та поліпшитьсьа, јак хто б і чим небудь та збив з них тьажкі турецькі кајдани.

Однако все таки, прислухујучись јак брьазчить залізо на Дунају, ми не можемо забути того, шчо робитьса в нашіј рідніј Украјіні, — і мало того, ми думајемо, шчо тепер, коли так багато розмовльајетьсьа про славјан, про јіх невольу і увільненьньа, — треба б льудім частішче огльадатись на ту Украјіну. Ми, украјінці, були першим славјаньським иародом, коториј обернувсь з надіјеју до

„царьа Восточного, Православного“. То було в 1654 р. в той час, як почали ми ламати на неволі нашій збудоване панське королевство Польське, — так само як ламльуть тепер серби і болгаре башібузуцьке царство Турецьке, і як прийде час другим славʼянам ламати ту саму німецько-угорську, пансько-купецьку силу, з которою тепер вмовльаєтьсьа наше мов би то славʼянське начальство, передаючи јій на однім кінці братів сербів, а на дргім давльучи в купі з нею братів-польаків на правдиво польскій земли.

Ми шукали в царства Московського помочі проти панства і іезуйітства польського, обіцьаючи јому в замін захист і поміч од розбишак татарських і турецьких, шчо грабували і нас, і москалів. І јаку ж ми найшли поміч, шчо з нами зроблено було тими, хто в себе поступував з своіми підданними так само, як польські пани і іезуйіти поступали з нами, і мајже так само јак баші турецькі поступали з поневоленими јім братами нашими?

Вже через два роки післьа-того, јак вільна Украјіна пристала „в сојуз і протекцију до монархи московського„ бојаре царські в Вільні вигнали з посольського шатра посланців вільноји ради козацькоји, которі прииїхали просити, шчоб не кінчали вијни, поки весь руськиј народ, шчо під Польшчоју наш і білоруськиј, не буде вибитиј з неволі, — вигнали, јак „недостојнних о собі совітувати“ там де зібрались судити дольу јіх діпломати царські, королевські та цісарські! Те саме діло, — шчо смлами двох вільних народів, нас і москалів, можна було зробити за кілька років, затьаглось в руках самодержців і бојар московських, на півтораста років, або ліпше сказати не зкінчилосьа і досі. Півтораста років нас ділили між Мовковським, Польським Турецьким царством, та Цісаршчиноју, мучили душу нашу несправжденими надіјами, кілька разів повертали назад в ту невольу, з котороји ми було вибились, помагали пјавкам, шчо виплодились и нас на нашіј землі, боронили чужих пјавок, роздавали земльу нашу своім слугам, — і в кінці отиьали у нашого народа і земльу, і вольу.

І тепер ми, післьа більш ніж двохсотлітньоји муки опинились поділені між двома державами, під шістьма чужими панствами (московським і польським в Россіи, німецьким і молдавським в Буковиині, польським і жидівсь-

ким в Галиччині, угорським і жидівським в закарпатській Русі) з обезземеленним народом, которий тільки мовкріз сон памята своју колишњу вольність. В кінці всього царська вольа не задумалась наступити ногоју на слово украјінське, забороњајучи маје всьаку книгу украјінську, јак раз тоді јак украјинці несли своји голови в Сербију, јак раз тоді, јак славјанство кликало царьа Руського стати в чолі вијська, шчо мусить принести вольу западним славјанам.

Ось через шчо, думајемо ми, шчо всьакому славјанинові користно буде огльанутись на дољу нашоји Украјіни, в цеј час, коли слідом за старојуПољшчеју ламлетьсьа Турција і ближитьсьа черга Австро-Угоршчини. Вже з сербами зроблено багато такого ж самого, јак було з нами. Тепер наступила черга болгар. Дијдетьсьа ј до хорватів, словинців, і чехів, котрі можуть і не счутись, јак будуть передані „бранденбурцеві,“ — коли доти працеју всіх славјанських народів, починајучи од самих москалів, не будуть заложеніхоч початки волі в Россији, і всіславјане не зрозумијуть, шчо тільки вільниј брат може помогти здобути правдиву вольу другим.

Поки шчо, сподівајемось, шчо і наше оповіданьньа про школи на Украјіні покаже, до чого „доборолась Украјіна,“ шчо підньалась було сама за своју вольу і земльу, а потім зложилась на сусіднье царство. Хај же знајуть це не тільки наші земльки, але ј другі братн наші славјане, шчо тепер покладајуть стільки надиїі на казенну Россију. Вони зрозумијуть, через шчо батькам нашим приjшлось зложити приказку: „з Москвоју (царством московським) дружи, а камінь за пазухоју держи.“ Та не лучшого заслужила та Москва і од самого народуВеликоjі Русі. Вже в 1641 р. на земському соборі, шчо мусив дати раду, чи воjуватись з турками за Азов, шчо захопили козаки доньські і наші і оддавали цареві московському, сказано було послами городів полуденних, шчо вони раді воjувати турка, тільки шчо „розорены мы пуще Турскихъ и Крымскихъ бусурмановъ Московскою волокитою, отъ неправдъ и отъ неправедныхъ судовъ.“ А великоруськіј мужик і доси каже: „в Криму татарье, а в Масквье бајарье,“ — „в льесу сучкі, а в Масквье крьучки!“

Прочитајте ж, јак та московська та петербурська „волокіта, бојаре та крьучки“ орудујуть з народньоју школоју

на Украйні і — як помогли їм забити зріст здорової школи украйіньскої попи православні і папи польські. Хай і це буде наукою тим з славян, котрі думають добути собі вольу, не розірвавши з панівством, ультрамоитаиством, — чи то римським, чи то византійським, і тим з польаків, котрі б думали увільнити народ польській і побрататись з украйінцьами, не зрікшись до кінця думки про стару Польшчу в грьаницьах 1772 р. і спілки з польським панством на непольськнх земльах. Великорусам же наше оповіданьня, думаємо ми, прибавить шче кілька нових примірів на те, як нас, украйінців, давльать именно в ті часи і тими самими руками, шчо давльать вільну думку і працьу і їхньу. Ми були б шчасливі, коли б це навело їх на думку, шчо і їм не слід гльадіти спокійно і мовчати, коли нас давить иачальство котре говорить, шчо воно виступа, опірающись на силу великоруського племені.

НАРОДНІ ШКОЛИ

Швець, кажуть, завше без чобіт! Так случилось і з нами на цей раз. Дльа украйінського народольубцьа школа — мабудь, найважнішче діло, — а однако нам найменше прибуло з Украйіни звісток про школу. Сталось це, може, через те, шчо наші дописувателі думајуть, шчо нічого нового не скажуть нам про те діло, до которого, вони знајуть, ми пільно придивльувались, поки були дома. Та і шчо можна гіршого сказати про школу в нас, може думајуть вони,—јак те, шчо всьакій зна: шчо школи в нас або нема, або вона чужа?

Воно так. Але нічого опиньатись на тому, — треба товкти в одно місце з усіх боків, коли хочеш розбити те, шчо тебе гнітить. Треба розібрати до нитки таке велике горе народнье, јак брак добројі і своједі школи, треба вијаснити јого силоју дрібних случајів, — шчоб і всьакому стало видно, шчо так далі жити не можна. Ми сподіваємось, шчо на далі нам пришльуть більше звісток про школу „на нашій Украјіні, на нашій не своједі землі“. А поки шчо, наш товарищч, которій порьадкује дописі з Украјіні зважив, шчо перед дописьами треба росказати по нашій статьті в „Правді“ 1876, ч. 12—16. „Антрактз історіјі украјінофільства (1864—1872 р.)“ про те, јак дій-

шло до того, шчо у нас не дали заложити своєї школи. Перегльадаючи ту роботу нашого товаришча, без которої нам піколи б і не вправитись з дописьами, ми запримітили, шчо статьтьа наша в „Правді“ далеко не повна, — шчо в памяті нашій шче јесть багато спомінів про школьні діла на Украјіні за остатні два десьатки років, особливо з часу ранішчого і пізнішчого ніж той „антракт“. Ми думајемо, шчо буде не лишнім росказати те все, хоть на бігу, поки ми будемо мати час і всі потрібні джерела, шчоб докладно, повно, зо всіми іменами і ціфрами росказати те, шчо ми бачили і чули за ті часи, јак стојали близче, ніж тепер, до школьного діла на Украјіні.

Тепер, на чужині у нас бракуе багато справок, јаких в Россіјі здобути було б не трудно. Через те, може, де в чому далі ми ј помилимось,— але запевньајемо читателья, шчо помилились не тільки без злоји волі, а і в самих дрібјазках. Ми кличемо друга і ворога, хај поправить те, в чим ми помилились в тих *звістках* з *Женеви на Украјіну про украјінську школу*, которі починајутьсьа далі:

Може хто, прочитавши те, шчо росказувалось вишче про горе народнье, скаже, — шчо багато з нього виходить просто з того, шчо народ не вчениј, або јак він сам каже *темниј*. І це буде правда. Де в чому зменшити своје горе народ міг би і тепер, јак би був хоч просто письменниј, не кажемо вже, добре освічениј наукоју.— О, коли б він був добре освічениј наукоју! Тоді б двох днів не подержались усі порьадки, шчо тепер доводьать народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів! Не

можна собі ј пригадати, шчоб могли бути нові порьадки, то б то такі, шчоб кожен робив тільки на себе, робльачи дльа всіх рівних собі братів, без того, шчоб увесь народ не був освічениј наукоју про природу, котороју живе він, і про льудські громади, в котрих живе він. Навіть до јасного розуму про те, на чому держитьсьа льудське горе в теперешніх порьадках, дійшли не дикі льуде, в которих іноді ј задержалось шче споконноjі рівности і братерства, а в Англіjі, Франціjі, Германіjі, — се-б-то там, де јесть наука, хоч шче не дльа всіх рівна.

Про таку науку, та шче рівну дльа всіх, в Россіjі шкода ј говорити! Тут нема ј самого малого письменства дльа народу і ніхто з тих, хто маје силу в Россіjі, не тільки пильно досі про нього не думав, — а шче всьаким способом старавсь зупинити діло всьакоjі науки і освіти, а особливо серед мужиків, хоть Россіја по числу льудеј в кожному стані јесть мужицька земльа*). Доволі буде вказати на те, шчо торік з усього росходу по царству в 559.361.193 руб. на мужичі школи пішло усього 3.980.089 руб., тоді јак на паньскі школи та попівські по всім міністерсгвам пішло більш *тридцьати двох мильјонів рублів*. Јесть школи паньські, в которих казна тратить більш, јак по 1000 рублів в рік на кожного панича, а в середньому шчоті кожниј панич в школі коштује в рік 867 р. а на кожну мужичу дитину в школі казна даје тільки 4 копіјки в рік.

---

*) По книзі Јансона — *Сравнительн. Статистика Россіи* (Спб. 1877, стр. 54) в Россіjі приходитьсьа на 1000 чоловік: дворьан — 16, попівства — 10, почотних граждан — 0,6. купців — 7,7. *мішчан і цехових* — 70, 7. *казенних крестьан* — 379,9. *неказенних крестьан* 432,4. *војацтва* (теж најбільш мужнків) — 66,3. *(всього мужицтва значить* **939 3***)*, чужинців — 1.4, других станів — 15.

Јесть же шче ј тепер недогадливі льуде, котрі туманьать себе ј других, толкуючи про те, шчо Россія найдемократичнішча земльа! Воно так і јесть,— коли погльанути на число мужиків в Россіїі. Але зовсім іначе скажеш, јак погльанеш на те, јак держать в Россіїі мужика, шчо робльать в Россіїі дльа того мужика! Тоді ј вијде, шчо Россія сама паньська земльа в Европі і шчо усе, шчо стојіть в нїј над мужиком, хітьтьу, чи нехітьтьу робить так, шчоб набільше зідрати з мужика, најменш оддати јому, набільш поставити перепонів. шчоб мужик не одумавсь і не зрозумів, шчо з ним робльать і јак јому вибитись з того. Та жмінька панів та чиновників, шчо стојіть в Россіїі над мужиком, немов чује, шчо трошки тільки народ передише та огльанетьсьа навкруги себе, — то јіјі не буде, јак ранішнього туману перед сонцем.

Мабуть, через те усьа історіја школ в Россіїі за остатні сто років јесть ні шчо інше, јак бијка урьаду з наукоју і освітоју, та видумки јак би не дати льудьам вчитись, особливо мужикові,— не дати вчитись навіть просто азбуки! Ми не будем тут перебірати цьу історіју, — а тільки нагадајемо саме најважливішче з того, шчо робилось в усім царстві руськім, — і зупинимось на наших украјінських земльах. Читач сам побаче, чи треба далеко заноситись думкоју, шчоб осудити верховодців в царстві руськім інакше, јак або „больних балованих дьетьеј,“ јак каже поет, — або јак зграју злодијів, котрі дурьать не тільки народ, а ј свого царьа, котрім нема нічого свьатого ј дорогого на світі, окрім кешені та карјери.

Шчо за крепацства не можна було ј думати об освіті мужика, про це нічого ј говорити. За часів ц. Миколаја урьад не раз видавав укази проти того,

шчо навіть мішчане і казенні крестьане де-јакі „получајут непрілічноје јіх званіју образованіје.“ Про потребу освіти дльа мужика заговорили в Россіјі в голос тільки тоді, јак почали говорити про крестьанську вольу. І чудне діло! Про це заговорили більше супротивники волі, ніж прихильники: „дајте мужикові попереду освіту, — тоді тільки можете без опаски дати јому вольу!“ — кричали пани в 1857-60 рр. Звісно, шчо цим криком думалось тільки оддалити вольу на часи Мафусајілови, — і јак це не вдалось, то пани про освіту і забули, або вернулись до старого мудрого паньського слова: „хто ж буде за плугом ходити, јак усі мужики за книжки сьадуть!“

Царь же Александр, котриј јакось вже дуже мудро хотів робити своји славутні переміни руками старих слуг батька свого і не мов нарошне писав в кожному універсалі про своји „переміни“ — „согласно мислі родітельа мојего,“ мов забув про освіту народу і держав в міністрах такі допотопні чудишча, јак Норов, або таких плохих льудеј јак Ковалевськіј. Перше важливе діло дльа мужичоји освіти, јаке зробилось при новому цареві, — пішло з низу, а не з гори, — з молодежі, та шче з провінціјі, а не в столиці! То були недільні школи (з котрих перша зјавилась в Сент. 1859 р. у Кіјеві, на Подолі) Скоро по всіј Россіјі пішла чутка, а далі мода, — а більш все таки шчира працьа в народніх недільних школах. Молодіж, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцьами і дівчатами за азбуку і дошку! З цього діла могло вијти шчось зовсім серьјозне, — і однако урьад, вишчі пани-чиновники та попи, з самого початку зробили усе, шчоб пошкодити недільним школам, — попереду затрудньали јіх, по-

тім врізали круг науки, шчоб був не вишче приходських школ, а далі, причепившись до двох петербургских школ, в котрих буцім то давали ученикам читати прокламацію *Молодая Россія* (хоть з оффіціального допросу хлопців — напечатанного потаїці урьадом — не можна допевне вивести, чи в школі давали читати просто розкази з руськоїі історіїі з журнала „Народное Чтеніе," а чи в поліціїі хлопців льакали і вчили казати, шчо в школі давали отакі листки, јак *Молодая Россія)* — причепившись ік цьому случаю, та ік пожарам в Петербурзі в 1862 р. нальакали царьа і підвели јого „временно" закрити недільні школи. Временно! Нема јіх і доси, — јак нема тих жіночих університетів, котрі обіцьцьав завести урьад петербургськіј, розганьаючи в 1873 р. дівчат, шчо вчились в Цьуриху. Јак тоді, так і тепер, то була брехньа, шчоб одвести в гарьачиј час очі од цілком недостојного, в наші часи, вчинку!

Недільні школи заставили говорити про мужичу освіту. Закрили ті школи, — і все таки треба було показати, шчо діло те не кинуто, а тільки јого хотьать зробити ширше, міцнішче, ліпше. Пани, чиновники, архиреји рішили, шчо недільні школи були видумкоју бунтовщчиків і безбожників, — значить, треба передати діло освіти в руки тих, хто ліпша *підпора трону*, — в руки *попів*. Під полубезглуздим богомольним *Путьатоју* виготовивсьа було закон про школи, по котрому вони цілком передавались до рук *попам!* Тільки в Россіїі, окрім петербурських *сен-жерменців* (усе рівно тих, шчо лорда *Редстока* слухајуть, і тих, шчо кньазьа *Мешчерського* читајуть та на *Ів. Аксакова* мольтьсьа) усі знајуть, шчо таке наші *попи*. Наші попи не будуть навіть, јак католицькі, учити народ

на свіј лад, — вони просто поберуть лишніј раз з мужика гроші, — а школ ніјаких не заведуть, не тільки *безбожних*, а ј православнішчих. Ті, хто думав і дума оддати школи в Россіјі в руки попів, ті або просто передражньујуть парижських легитимистів і німецьких феодалів, або прислугујутьсьа до присвьатности *царициноjі*, або ж, јак *пани — вороги мужика*, навмисне дајуть школу попові, або дајуть попові силу верховодити школоју і шкодити јіј, — шчоб на ділі не було в мужика школи, шчоб він зовсім нічому не вчивсь.

Міністр Путьата був з шчире-богомільних, шире-недогадливих, — і через те не вдержавсь. На јого місце був назначен *Головін*, хотівшиј бути россіјським Дьурьујі,шчоб і вівці цілі, і вовки ситі. Головину діставсь спадок — путьатинськиј пројект, написанниј особим комітетом. Тој пројект піддержували слова *Блудова* (колись декабрист, потім автор судебноjі записки про декабристів, потім буцім то друг крестьан), буцім то сказані јім перед смертьу дльа царьа: шчо він передаје јому, јак останьньу раду, — передати школи *попам*. Зараз післьа похорон Блудова зібравсь государственниј совіт, шчоб підписати закон Путьатин. Головин викрутивсь тим, шчо сказав, шчо в такиј день всі так стрівожені, шчо не можуть розібрати докладно такого важного діла. А через кілька часу приніс другиј закон, по котрому народні школи зостались у міністерстві народн. освіти, а за те над ними поставлено повітові і губерські училишчні совіти, з депутатами од попів, а в губернському совіті предсідательами будуть архијереjі. Діло це мало хто зна, а хто зна, то вважајуть штуку, котру підвів Головин, за мудрость 1-го номера. Тільки ж, шчо подумајеш об тім крају і урьаді, де такі ді-

ла, як народні школи, держатьсьа на таких штуках!

Врешті з мудрощів Головина нічого не вийшло. У кого б не зостались в руках школи, їх було дуже мало, а ще менше було в них путніх учителів, а на школи дльа учителів грошей не давали. Так пройшло, майже, ні в чому ще 4 роки під Путьатоју і Головиним. На 1866 р. Головин випрохав був грошей на більш десьатка школ учительських, *) — в тих губернијах, де було земство, а на западні губернији гроші дали остатки од пені, що платили польські пани після повстаньня. Тут случився каракозовськиј вистріл 4 Апр. 1866 року, з котрого паньська і попівська партија добула великиј дохід. Міністром настановили мужиконенависника гр. *Д. Толстого*, обер-прокурора св. Синода.

Коли б все те, що росказано далі не показало читателеві, що теперешніј міністр нар. освіти в Россији јесть јавноју ворог освіти мужиків в усьякім разі, то може це покажуть два таких случаји: Звісно, що одно з перших діл гр. Толстого, як він став міністром, було поновити зовсім лишніј більа університета, скасованиј перед тим «педагогическиј інстітут» в Петербурзі і одтьагти иа свіј «історико-филологичниј інстітут» гроші, котрі б пішли на мужицьку освіту. (Тепер зроблено ще новиј істор. фил. інст. у нас в Ніжені посеред двох університетів, Київськ. і Харьк). Раз гр. Толстоју розхвастазсь перед графиндіу Уваровоју, (жінкоју археолога), що ось мовльав, јак добре вчать в јого інстітуті і в тіј гімназији, що коло нього. — Ось і добре, каже графиньа, — ја сама думају віддати Вам свого ученика. — Граф чогось здумав, що воиа говорить про свого сина, — і просіјав. — *Ах, графиньа, ми всьо гатови*.... — Ось він тепер кінчить народньу школу... У граьа перекосило вид. — *Памілујте, графіньа, да ето не дльа мужіков*!..

Другиј случај ще лішниј. По такому курьјозному случају, јакі бувајуть тільки в Россији, за діло, щоб завести наукові читаньиа дльа

*) Цифри і т. и., хто хоче, знајде в Журн. Мин. Нар. Просв. 1867 р № 1 На біду, у нас тепер јого нема.

народу в Петербурзі (в т. зв. Сольаному Городку) взьавсь пе міністр освіти, а обер-поліцмејстер Трепов. (Перші в Россіјі такі читаньньа, замітим при случају, були в Полтаві в 1860—61 р. і ті, хто читав јіх були розвезені в Архангельську і т. і. губерніјі, — хоть читали вони те, шчо напр. вијшло потім јак книжки *«О Землѣ и Небѣ»* і т. д.) Так шмо ж ви думајете? Трепов сам дивувавсь, шчо најбільш упиравсь проти читаньнь гр. Толстој, міністр нар. освіти.

— *Да вьедь ето апьать народноје абразованіје!!* крикнув міністр народнојі освіти, јак почув замір цеј од Трепова.

Коли хто не повірить нам, шчо це так було, хај спита графиньу Уварову і генерала Трепова.

Толстој почав з того, шчо доложив цареві, шчо усе те, шчо пригадано було при Головину, в тім числі ј учительські школи, —јесть *нігілізм!* Ні земство, ні світськіј урьад хај за школи не берутьсьа, бо вијде тільки теж нігілізм, — а хај дајуть тільки гроші *попам*, а вже попи позаводьать школи, а вчитимуть в них кандідати на попівські должності. Такі думки виложені були в Журн. Мініст. Народ. Прос. 1867, 1-3, і через „Москов. Вѣдом.“ роздзвонені по всіј Россіјі. Почалась канцельарська војна у міністерства з тими земствами, котрі стојали на својему: шчоб завести таки учительські школи і не дати верховодства в школах попам. Пішли охітнішче доноси попів на учителів, на земських депутатів в училишчних совітах, шчо, мовльав, безбожник, в середу скоромне јість, на царськиј молебен не ходить. Дуже важно, шчо по земствах скрізь мужицькі депутати стојали проти попівських школ, — а звісно, шчо мужики у нас саме богомільні льуде. Тільки мужики добре бачили, шчо попівська школа — все рівно, шчо ј ніјакојі, тільки нове здирство. В губерніјах, де не було земства, там мужики писали приговори сільські і волосні про те, шчоб була в них школа світська, а не попівська, — так міністр звелів, шчоб шко-

лу світську заводити можна було тільки там, де згодиться архиєрей. Найбільш діло кінчалось тим, шчо і село покладало бути школі, і архиєрей дльа виду згожувавсь, а міністерство забороньало, — мовльав, там вже јесть „церковно-приходська школа.“ *) В архиві кіјевського куратора јесть десьатки таких діл про школи, на правім боці Дніпра. От тоді-то случилась чудасіја, котра здивувала всьу письменну Россіју. А іменно ось јака: З рахунків государственного контролья вијавилось, шчо кілька років під раьд *міністерство нар. просвіти вертало в скарб по 200.000 руб., одписанних јому на народні школи.* Нате вам, мовльав, назад, — у нас і так багато школ і грошеј!!! То були гроші, котрі положено було давати на школи в наших правобічних губернијах дльа одного вже „обрусенија крају!“ Гр. Толстој вијавивсь таким же спідручником польських магнатів і отзејських баронів, јак і Потапов, Шувалов, Валујев, на котрих з-під царьскоји ж руки кричали „Москов. Вѣдом.“ і не догадливі слављанофили московські, — тільки хитірше јіх. Він, будучи феодалом православним вмів прислужитись магнатам, прислужујучись православију, — і наньньав собі православјем і классицизмом

*)Митрополит же кијевській *Арсеній* написав своїм попам, шчо јак јакиј доведе себе до того, шчо в јого селі заведетьсьа світська школа, то ніп тој стратить нарахвіју. А шчо попи робили з самим Митрополитом, показује одно діло, котре і тепер јесть в архиві Кіјевс. Уч. Округа. В пројізд Митрополита попи брали на показ јому учеників з світськоји школи і митрополит благословльав јіх, давав хрестики, јевангеліји, велів видавати похвальні листи, јак ученикам *церковно-приходськоји школи.* Тој же самиј ніп, шчо підписував, јак бльуститель світськоји школи, список учеников, писав: «по благословенію преосвященнаго Арсенія, Митрополита Кіевскаго и Галицкаго» листи тим ученикам, јак мов би то церковно-приходським! Учитель, одібравши такі обманні листи у двох учеников, прислав јіх в Округ, — а Округ промовчав! Добре навчајуть наші богомольці і правителі дітеј в школах! *Мошенничать!*

хвалителів в самих рьадах „патріотів“ московських.

Так пројшло шче кілька років. Тим часом пішла по всьому світові казка про те, шчо буцім-то у віјні 1866 р. і 1870-71 рр. прусакам давали верх не рушниці, а школа, (хоть це пуста річь, — бо прусаки в 1866 р. побили саксонців, тьурингів, баденців, а в тих школ більше!) Знов заговорили про школу і в Россіјі, — і побачили, шчо знов кілька років пројшло, мајже, марно. Навіть „Москов. Вѣдомости“ признались, шчо в нас школ менше ніж у Турціјі і шчо тому причина те, шчо в нас мало нарочитих учителів, вивчених в учительских школах (а хто винен тому?!) По троху міністерство гр. Толстого було примушено до того, шчо само назвало в 1866-1867 рр. нігілізмом: терпіти світські школи, заводити учительські семинаріјі. Тільки тепер вдарились на нові штуки, шчоб знов перевести діло на *гич!* Почали пригадувати не те, јак би більш школ наробити, а јак би більш ньаньок над ними напекти, *інспекторів*, а потім *діректорів*. Вијшло таке, шчо јак де, то на цих ньаньок більше грошеј покладалось, ніж на самі школи. Цим інспекторам і діректорам давали верх над земством, над зјіздами учителів, шчо заводили земства. Повијавльались чудні діла: — јак напр. іменно слуги міністерства освіти, куратори, ректори универстету, заступајучі місце кураторів, (напр. в Одессі) інспектори, учителі гімназіј боролись против освіти, зупиньајучи канцільарськими крьучками зјізди учительські, подавали доноси на учительськіј зјізд і земство, котре јіх покликало (петербуржець Гарусов в Херс. Губ.*), бігали не тільки по учительських квар-

*) Земство јого покликало з Петербурга через «Русскоје Педагогич. Общчество», шчоб він навчив повітових учителів новим способам науки, а він написав донос такиј, шчо шчось більш двох десьатків учителів мусили бути вигнані з служби. За тој донос јому міністерство вишче місце дало!

тирах, але і по хатах зовсім не служащчих льудей з становим приставом шукати „вредних“ книг, се-б-до украйінських учоних виданьнів, јак *Остапъ Вересай*, за котре дано Петерб. Геогр. Обществом срібну медаль (інспектор з Кијіва в Балтському повіті Подольск. губ: дивись далі.)

Тим часом урьад і пани діждались „проповіді соціализму,“ з чого вијать усі, хто ближче до трону, поспішались витьагти собі користь. Знов попівська партија задумала поновити путьатинськиј проект, — однако, поки гр. Толстој збіравсь, јак јого зложити, цареві підсунули підписати бумагу об тім, шчо тепер *дворьянство* мусить стати на сторожі трону і віри в школах; всьакиј дворьанин став інспектором і шпіоном над школами. Гр. Толстому зосталось тільки виробити новиј устав про директорів і інспекторів школьних, та приладнувати до нових жандармсько-дворьанских порьадків училищні совіти, так шчоб в них і јого міністерські жандарми були не слабше дворьанських, і шчоб вкупі стојали проти земців серед котрих, все; таки дьакујучи вибору, може проскочити хоть один чесниј чоловік, прихильниј до мужика і до мужицькоји освіти. Јак держать себе чиновники міністерства та попи укупі з дворьанами проти таких льудеј, — ми бачили на історији черніговського училищного совіту. Јак би хто не думав про „проповідь вредних ідеј,“ з поводу котороји взьали жандарми і прокурори кількох учителв, в Ніженьському повіті, а пригадајте собі, шчо училищниј совіт піднімајетьсьа судити і тих вольних льудеј, не служащчих, котрі були попечительаіми школи, котрих і жандарми і прокурори не зачепили, та шче судити тоді, јак навіть шче не вијаснилось і судом жандармсько-прокурорським, в

чім дійсно винні арештовані учителі; — це така „поліція опріч поліції," котра хоть на кого сум наведе.

От іменно діло школи народньої стоялó і стоїть в Россії погано через те, шчо верхній урьад і міністерство, котре прьамо на те поставлено, не дбає про школи, або і збоку і ззаду ворогує проти освіти, особливо мужичої, — а шче через те, шчо кожній собаці вільно вкусити всьакого, хто хоч би з самими смирними замірами, а тільки справді шчиро, беретьсьа за діло народньої освіти. Колись смотритель училишч в „Ревізорі" Гоголья жалівсь: „не приведі, Господі, служить по ученоj часті; всьакій мьешаjетсьа, всьакому хочетсьа показать, што он тоже умниj человьек." Тепер та біда не прошла, —.а шче прибавилась нова: всьакому хочетсьа спасти трон, віру, *престол-отечество*, всьакому хочетьсьа стати свого роду Комісcаровим!

Перш усього в Россії так звикли, шчо усьакиj чиновник робить дльа служби, аби-jак, а усердствуje тільки, шчоб вислужитись, шчо jак тільки побачать, шчо чоловік шчиро і пильно працьуje над ділом, та шче над таким ділом, jак освіта мужиків, з котроjі jому не тільки нема користи, а шче треба самому тратитись,—то зараз думають: „е! тут шчось не певне! І з чого б чоловікові вбиватись та тратитись!?" Ну,—і зараз починають зазирати. Колись в таких случаjах рішали просто: це польська інтрига, — тут субсідіjа од Чарторіського, або-шчо. А тепер рішаjуть: *звісно, шчо! інjтернаціоналка! хотьать основи перевернути!*

Колись київському генерал-губернаторові *Анненкову* був донос на одну школу в Волиньській губ., заведену председателем мирового зjізду Ушинським, шчо, мовльав, там сепаратизм украjінській проповідують, Анненкову цеj донос був на руку, — бо jому з польскими панами хотілось під

крестьанське діло ліпше підкопатись. Обдивились школу, нічого не знајшли. Сам Ушинськиј великорус. Приjіхав сам Анненков, — був в школі, питав учеників. На решті каже: *донос нье падтвердільсьа, но Ваша школа слішком хараша, штоб в ньеј нье било задніх цьелеј.* Попечітель кнјевс. учеб. Округа Вітте казав учительам Временноjі педагогичноjі школи, про котру буде розказано далі, — «на вас ја слишу нарьеканьніја, — всье гаворьат, што ви пресльедујете тајнија цьелі; — ја должен сознатьсьа, што год сльежу за Вами і нікакіх такіх цьелеј не віжу, а віжу только іскреньеје і безкорнстноје усьердіје к наукье і учебному дьелу, — *хотьа бить может іменно ето усьердіје і безкористіје і заставльајет іскать у вас пастаронніх цьелеј.* *)

Так бачите, усьака шчирість в Россіjі в очах панів і чиновників јесть вже јакесь чудо, — а шчирість до мужика тим паче. Не диво, шчо *іменно цьа шчирість і јесть сама страшна проповідь бунту проти основ, на котрих стојіть казенна Россіја.* Тільки хто ж тому винен, окрім стовпів казенноjі Россіjі?

Про цьу „бунтовську проповідь по школах“ багато роблено і робитьсьа галасу, багато пригадујетьсьа пакостів школам в загалі, багато губитьсьа з за неjі льудеј. Треба нам зупинитись трохи на цьому ділі і поговорити про нього.

Про цьу бунтовську проповідь почали говорити у нас з часів недільни, школ. Ми, својеју особоју були між першими учитильами першоjі недільноjі школи в Россіjі, секретарем јіjі два в половиноју роки, і ве кидали праці над мужичоју освітоју років 4 післьа того і можемо говорити про це діло, јак самовидець, і та шче ј такиј, котрому нема причини ні тајітись, ні перекручувати те, шчо ми бачилм. Перші школи недільні завели в 1859 р. студенты универсттету, по більшіј части сама зелена молодіж, первокурсники. Тоді не було шче ні «Капиталу» Маркса, ні Коммуни па-

*) Добавимо шче один случај. Один молодиј профессор переходив з Московського университету в Петербургськиј. Мос квичі було тим образились і хотіли зоставити јого. Случилось так, шчо тој професорі не схотів брати тих 300, чи шчо, рублів, јакі јому присудив дати совіт московськиј. Јак про це сказалк в совіті, — то консерватор звісниј Леонтьјев скрикиув: «атказивајетсьа ат дьеньег! Ну, і прекрасно, шта он уходіт ат нас; ета челавьек апасниј»

рижській, ні інтернаціоналки. Правда тоді вже пройшла і в наших молодих головах та надія на те, шчо Россію поведе до счастьтва царь, та надія, котра пробивалась в «Листі Искандера до Александра II» — шчо ми колись, бувши шче гимназистами в 1856-7 рр. переписували в свої книжечки і почувши, шчо јесть јакісь *ніколајевци*, котрі, ворогујуть проти добрих замірів царьа, гордо звали себе *александровцьами*. Нам вже було видно, шчо і новиј царь, з јого кадетською наукоју, з јого слугами јак Норов, котрого ми бачили, Панін, Муравјов-вішатиль, про котрих ми чули, — далеко не поведе Россії. Ми знали на пајјать Герцена, Шевченка, — де-хто Прудона; ми читали з радістьу Костомарова, Шчапова, Павлова, шчо і в історії Россії показували, шчо були колись часи, колн тут сам народ, а не начальство, робив свою історију. Ми були по своєму республиканьці і соціалісти, — по тодішньому кнјівськоиу, хлопомане, хоть і не виступали так різко і прьамо проти урьаду, јак передова часть молодіжі тепершньої, — а з другого боку менш було між намн і тих «товаришчів прокурора» і «секретарів банка» на першому шче курсі, јаких багато між молодіжьжьу тепер. Сама најгарьачішча наша думка була: чии небудь і јак најскоріше заплатити мужикові за те, шчо ми вигодувались і вивчились на јого кошт. Јак би начальство дійсно і чесно пішло попереду нас в службі мужикові, — ми б пішли за начальствомъ, забувајучи на час наше республіканство. Начальство ж топталось на однім місці, — або тьагло назадъ, — ми пішли сами собі на своју службу. Начальство пішло протн нас,— ми стали јти проти начальства. Так пројшли часи 1859-62 рр. тоді, коли були школи недільні.

Ми завели ці школи, звісно, через те, шчо були молодіжь, республиканьці і хлопомане, — і дльа кого вже це одно було непевним, того тільки можна спитати: хто ж винен, шчо тільки зелена молодіжь, республиканьці та хлопомане підньалнсь на таке діло, за котре мусили б узьатись старші і смирнішчі нас льуде, коли вони справді бажали добра народові? Одначе хоч ми були республиканьці і хлопомане, ми зразу, а хто і не разу, то скоро, побачили, шчо в школах, де сидьать діти по 10-13 років, ніјака проповідь політична ие вовможна, а особливо бунтовська проповідь. Неиа на иеји часу, та про неји ј забудеш, јак почнеш вчмти азбуки, або шчоту, та шче дітеј. Тој, хто дума, шчо дітеј можна бунтувати в школі, показује, шчо він не був ніколи в школі і не розуміе, шчо је школа. Ми, хто зразу, а хто післьа двох-трьох проб, стали на тому іменно, шчоб залишити усьаку політичну пропаганду в школах иедільиих, а вчити дітеј грамоті, думати, розуміти природу, — бо розуміти природу иоже ј дитиина, а політику тільки тој, хто спробује житьтье в громаді, се-б-то не раніше 16-17 літ. Ми стали на тому, шчо і така (мирна, чисто наукова) школа буде великоју революцијеју, — бунтом серед неписьиенноїј землі, в котрій усьаке дума тільки, јак би ускубнути мужика, і ніхто не дума помогти

йому, і іменно через те старались вдержатн цьу школу, поки мога. Коли начальство зменшило круг наук в недільних школах і показало, шчо воно ворогуje проти школ цих, — кілька товаришів радили закрити зараз недільні школи: «хаj, казали, робочі льуде побачуть, шчо студенти хотьать вчити jіх, а царь заборонья.» Більша часть нас не пристала до теjі радм, — а порішили держатись з наjменшим, хоть бн тільки з однijeю грамотоjу та шчотом jак наjдовше. Та, бачвте, недільні школи, замість того шчоб бути ділом бунтовським, шче всмирьали молодіж нашу, іменно через те, шчо булн мнлі молодіжі тій. І од же ж ніхто з тодішнього начальства, окрім кнjівського куратора, доктора Пирогова, — дьакуjучи котрому тільки j можна було завестн школи ті в Кіjіві, а потім вже не можна було не дати зробити jіх і инде, — ніхто з начальства окріи Пирогова, не зрозумів цьо-го.*) Все инше начальство згодилось з сенатором Ждановни, котрнj писав, шчо недільні школи були ділом таjного товариства, котре заложилось в Харькові, і иало на цілі *ніспроверженіje сушчествуjушчаго порьадка вешчеj і істребленіje царствуjушчеj дінастіjі.* Сенатору Жданову і тим, дльа кого був він кочергоjу, прислугували арести в початку 1860 р. в Харькові і Кнjіві кількох членів таjного політичного товариства. В всій ьас про це перше в Россіjі за нового царьа *політичне діло* писалось в «Колоколі». Нам тепер не час говоритн про нього. Скажемо тільки, шчо початок школ недільних вийшов зовсім не од тих льудеj, котрі були арештовані і покарані, jак члени того товариртва, і з усього товарнства тільки пjать чоловіка на jаку иебудь сотньу студентів кнjівськнх, вчившнх в школах, були вчитильаии в школах наших. Товариство те, jака б не була перша jого думка, основалось в Харькові в 1857 р.. а в 1860 р. вже розjіхалось і само забуло, шчо воно товариство. Ті кілька харьківців, шчо прнjіхали в Кнjів, там в 1859-60 рр. нічии не показували свого політичного діла, jак тим, шчо читали і давали читати «Колокол» на сборах в недільу вранці. Цеj кружок «харьківців», в котрому було кілька розумних голов, мав своjу заслугу і серед молодіжі кнjівськоjі, — але розиови на цих недільних зборах почали зовсім прнjідатись і іменно ці сбори перестали, jак

*) Багато з того, шчо мм розказуjемо, напечатано в записці Пирогова, в одповіді на записку сенатора Жданова, шчо робив секретие слідство про школи недільні післьа того, jак урьад закрив школи недільні по всіj Россіjі. Ці дві записки, та шче звод усіх фактів про школи недільні, зроблениj кн. Ширинским-Шихматовим, по заказу міністра, та шче записка jакогось *Неизвьстнаю*, шчо дуже розумно розбиваje поліцеjську брехиьу, напечатані були начальством секретно дльа себе, і заслугуjуть того, шчоб хто небуть тепер jіх здобув і видав в ширшиj світ вкупі з рошчотом, jаке зло зробив урьад, забороньаjучо недільні школи. Мн читали ті записки, та иа лихо тепер ие маjемо jіх під рукоjу.

завелись школи недільні. Як була завше, далеко не всі гарьачі завсігдателі розмовних зборів пристали до діла не легкого, яким були школи недільні. Щнрійші з «харьковців» пристали до школ, хоч трошки посердились, чому їх заведено без їхньої ради, і без розиов на недільних зборах, — і на вборах по ділам школьним также гарьачнлись, як і другі про такі діла, як «звуковиї метод», таблиці, шчоти і т. и, чисто школьні діла! Коли це несподівано і по случаю напали на слід полузабутого товарнства в Харькові і потім арестовали в Кийіві кількох харьківців, — і тільки харьківців, — (даказ про те, шчо те товариство перестало бути дійсним!) Потім сенатор Жданов писав, шчо *харьківське товариство* хотіло якось-то вбити *у Петербурзі* царську семїу недільними школамн *у Кийіві!!*

І така дурницьа помогла заборонити недільні школи по всій Россії і, зупинити діло, которе так багато обіцьало! Цьа заборона була справдешнім бунтом! Вона показала народові, шчо добра школа, в которій учать і не бїуть, — јесть справді бунт проти царьа, — і ми ј через десьаток років знали мішчан і робочих, которі тепер стали батьками, а колись вчились в нас в недільних школах хлопцьами, — і* которі не инакше ј розумїють причину, од чого царь заборонив *школи студентські* бо не хотив, шчоб льудеј вчили і не били!

І воно инакше ј не може бути з ділом бунту в школах! Тому ж самому навча і те польуванье на „бунтовшчиків,“ на „преступну проповідь в школах народних“, которою так пильно займуєтьсьа наше начальство в остатні чотири — пјать років! само начальство несе бунт і політику серед дітеј, в школи, само воно притьага туди бунтовшчиків, само переверта шчирих учителів на бунтовшчків!

Ми далеко не супротивники ні проповіді про конечну переміну теперешніх порьадків, ні навіть бунтів. Ми думаємо навіть, шчо в нас більше говорьать про такі вчинкі, ніж дійсно јіх робльать, думаємо в загалі, шчо ті, хто зветьсьа в Россії ворогами теперішніх порьадків, говорить про пе-

реворот та про бунт, далеко смирнішчі льуде ніж про них думајуть, більш страшні здалека, ніж на ділі*). По крајній мірі наших проповідників бунту народнього не було ніколи видно в ділі в тих місцьах, де сам народ бунтовавсь (напр. в Чигиринщчині, або в. Воронежщчині 1875 р.). Але ми скажемо отверто, шчо дійсний бунт і начальна школа дві речі, одна од другої далекі, — і перемішати јіх до купи, јак перемішујуть јіх урьад і дејакі з јого ворогів в Россії, можна тільки при наших порьадках і при тій темноті думок, јака в јому вироста.

Петербурські „спасителі порьадку“ чули, шчо по молодіжі руській пішло слово: „ідіть в народ!“ Бачили вони книжкі проти царьа і панства. Вони і порішили, хто шчиро, а хто дльа того, шчоб ліпше прислужитись перед царем та міцнішче забрати јого в руки— порішили підньати крик, шчоб ратувати школу народньу і там ловити бунтовщчиків, — і наставили над школоју інспекторів піддратували проти неји сердитих шче з часів волі крепацькоіјі панів, підцькували попів, поробивши з них цілиј легіон шпіонів.**) І дијсно, — зловили в кількох

*) Доволі буде вказати на те, шчо у нас в остатні роки було нарестовано до 2.000 чоловік, а звісно тільки два случаја, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і шчо у нас жандарм і прокурор јде польувати на «новь» з меншоју опаскоју, ніж на бекасів.

**) Попи здавна були шпіони,— а тепер вони у нас просто закликані урьадом шпіонити. З остатнього отчоту обер-прокурору св. Сунода бачимо, шчо калужськиј архијерej звелів својім попам, — шчоб вони «старались узнавать о появленіи у прихожанъ вреднаго и возмутительнаго содержанія книгъ и употребляли мѣры къ истребленію оныхъ и *внимательно наблюдали за преподаваніемъ въ сельскихъ школахъ* и за нравственными свойствами учителей; о наблюденіяхъ же своихъ сообщали благочиннымъ для дальнѣйшаго распоряженія.»

Обер-прокурор, перепечатавши ці слова в свій отчот, усе рівно; шчо звелів теж робити всім попам по імперіјі. Так то «царство не отъ

з учителів Хитру Механику і т. д. дознались, шчо хтось з них говорив з крестьянами і, певно, не в школі, про гайдамак і Пугачова, довідались, шчо де в кого переночували „народники“, або переховавсь (або переховалась) тікаючий од жандармів проповідатель бунту. „Ось вам!“ Кричать спасителі, радіючи і скрегочучи зубами „зловили, вирвем!“ Шчо зловили? Шчо вирвите? — Зловили те, шчо посіяли сами! Вирвете школу, котора вам давно очи вийда!

„Спасителі порьадку,“ почасти од того, шчо вони нічого не бачили з роду, окрім петербургских канцільарій і салонів, почасти по природній дурості, не розумійуть имено того, шчо проповідь бунту і школа не можуть бути в купі, — хоть добра школа і приводить до того, шчо такі порьадкі, такі вони хотьать вдержати в Россіїі пропадуть ранішче, чи пізнішче. Нехай хто, бачучи народнье горе, піде в учителі сельські, або, коли маје грошї, заведе сам школу, шчоб запомогти народові і роскрити йому очі на причину його горьа. Нехай він буде бунтовшчик, навіть такий,

---

міра сего» цілком записано в полицейських! Чудно тільки, шчо навіть «*Вістник Европи*», котрий більш других товстих журналів в Россіїі пильнује про школи народні і гльадить за пакостьами, які придумује министерство освіти, — з поводу шпіонської заповіді калужського архиєрея написав такі слева: «Въ этомъ нѣтъ еще полнаго (?) вторженія въ область мѣръ свѣтскихъ и ничего несогласнаго съ духовнымъ призваніемъ, хотя наблюденіе надъ «нравственными свойствами» учителей, казалось бы, (!) и излишне, — достаточно наблюдать за преподаваніемъ.» — От тобі і на! скажеш. Та це ж гірше шче пруських «Миллерових регулятів», котрі осудив сам В. Европи! Це конкордат Баховський, котрий сам собі написав калужський архиєрей, а обер-прокурор св. Сунода росписав на всьу Россіїу! Петербурський журнал образився більш усього в заповіді калужського архиєрея, шчоб попи «строго наблюдали за появленіемъ въ ихъ приходахъ людей сторонникъ, невѣдомыхъ» і т. д., — і бойітьсьа јак би но впшло «непріятностей» дльа ученых і членов «правительственныхъ коммиссій, инженерів і т. д. Ну, ці шче одібуйтьсьа јак небудь од попівської причети, а вже бідних учителів отдано попам з головоју!

шчо хоче бунту зараз і вірить в нього. Нехаj він дивитьсьа на діло сельського учителя тільки, jак на привід, (средство) jак дійти до народу, шчоб навчати бунту. Але перед ним діти. А діти битись ні з косами, ні з ножами не можуть. Повернетьсьа сьуди-туди бунтовшчик — учитель, та або покине школу, або коли він дійсно здольниj бути вчителем, він польубить дітеj, школу, почне думати, jак би ліпше вивчити дітеj читати, шчитати, думати, говорити, бути добрими і правдивими серед себе. І ось вже школа дльа нього не привід тільки, а ціль житьа і праці. Усьаке діло тоді jде тільке добре, коли чоловік jому посвьачуjетсьа увесь: бунт,—так бунт, школа, так школа Правда, усьакиj вичтель і не бунтовшчик, коли в нього розум широкиj, скоро розбере, шчо добра .школа не може бути серед голодного і холодного народу, поруч з тими льудьми і порьадками, которі на тому стоjать, шчоб обідрати та задурити народ, — а все таки він бачитеме j те, шчо тут послідок стаje причиною, а причина послідком, шчо така, або інша школа вироста, або сохне од таких, або інших порьадків, а порьадки ті переміньаjутьсьа і школоjу, — і держатиметьсьа такиj учитель за своjу школу руками і ногами і всеjу головоjу. Коли такиj учитель зна про западниj европейскиj соціалізм, хоче шчоб і наш робітник читав соціалістичні книги і газети, збіравсь на сходи, посилав виборців на конгресси (зjізди) всесвітньоjі спілки робітників, — тим паче старатиметьсьа він, шчоб діти jого вчились читати та думати, тим менше jому буде часу говорити з великими про бунт,— бо про нього тільки j можна говорити з великими, а не з дітьми. Такиj вчитель заведе „нові порьадки“ попереду в школі, виготовить там з дітеj но-

ву, не задурену породу льудей і дасть з себе зразок *нового чоловіка*. Це буде діло трудне і сміливе, мало чим легче од діла прьамого, і умілого революціонера і труднішче, ніж дати мужикам одну - дві книжки і пітти за те на Сібір, коли про те довідаєтьсьа начальство. І коли б наші „спасителі порьадку“ сказали просто і јасно, шчо вони именно і бојатьсьа такого бунту доброју, не задурьујушчоју школоју білш усього, — на них би ј нарікати ніхто не міг би. Так нехај же просто і јасно і скажуть, шчо јім именно страшна школа, котора вчить думати, а не забива памороки!

Ні, — вони цього не смијуть сказати просто, а хітьтьу, чи не хітьтьіу, доводьатк діло до того, шчо шчириј чоловік — учитель не може вдержатись в Россији. Він або скалічить душу своју, зледашчије, або кине школу, або кинетьсьа на перше опасне діло, шчоб тільки зірвати злість — і згіне не за своје діло!

Сільськиј учитель — кинутиј в нас без помочі, без ради освічених льудеј, без бібліотеки, усьакиј над ним сбиткује, гордује ј усьакиј чипльаетьсьа до нього шпіонить над ним: поліција, пани, попи, і інспектори. Школьниј урьад в Россији навить не маје і того звичају, коториј завівсь по другим чиновницьким гніздам, — звичај злиј, але иноді бороньучиј чоловіка, коли нема другого захисту: це звичај стојати за „свого чоловіка“ проти чужих. Чи через те, шчо школьниј урьад в Россији здавна вважавсь за шчось, мов, лишнье серед других, чи через те, шчо він набитиј софістами і кајушчимисьа Магдалинами, (бо все ж таки льуди вчились чомусь, сами колись розуміли, де раки зимујоть, сами часом гарьачились з за добра і волі). Магдалинами „ліберализму, нігілізму, сепаратизму“,

котори миноді именно гріхи молодого часу (звісно легенькі), помогли виставитись з рьаду других, особливо в перед—недавні часи, — і которі тепер думајуть, шчо начальство не забуло тих гріхів; — так ось хто јого зна, од чого більше, тілько школьниј урьад в Россіјі самиј причіпливиј і самиј полохливиј з усіх урьадів. Не приведи боже, зачепить хто учительа, та шче сільського, набреше на нього! Начальство за јого не заступитьсьа, навіть і тоді, јак само буде знати і говорити під рукоју, шчо учитель невинуватиј.

Ми нагадали, јак позаторік інспектор школ бігав в Балтському повіті по квартирах з становим і шукав «вредних» книг. Діло це розказано було, хоч не зовсім јасно, і в петербурських газетах. Почалось з того, шчо пријіхав в школу інспектор, знајшов, шчо школа јде добре, похвалив учительа перед старшиноју і становим. На лихо собі учитель думав зробити парад по формі і покликав сусіднього попа правити молебен (тамошніј був занедужав). Піп опізнивсьа і в школу піти не посмів, — мабуть через те, шчо інспектор був родич архијереја волинського. (Більше ј резону не могло бути јому інспектором. І це не один примір в кијівському окрузі!) Поки інспектор був в классі, піп сидів в квартирі учительа, од скуки перегльанув хату і знајшов, — о страх! украјінські книжки, хоч і не заборонені цензуроју. Входить інспектор з хазьајіном-учителем. Піп тут же доносить. Інспектор робить гвалт, — і кличе станового вкупі обшукати квартиру учительа. Учитель по забитості россіјського чоловіка в шију јіх з власноји хати не виганьа, на шчо мав би право, а шче розказује звідки він маје книги: з сусідньоји сахарні од служашчого там в конторі. Інспектор і становиј до того, обшукујуть квартиру і в того, — тој теж не бје јіх в шију, а шче каже, шчо книги дістав од брата, мирового судьді сусіднього округу, члена географичного обшчества, виданьньа которого «Остап Вересај» і показује. — «Ето самаја вреднаја кніга!» кричить інспектор· «І обшчество ето не законноје!» Пишуть протокол і рапорт: становиј ісправникові, тој губернаторові,—інспектор в учебниј округ. Ј шчо ж ви думајете? Губернатор даје виговор становому, шчо не в своје діло впутавсь, обчим пише і округ; крестьане села і навіть піп пишуть за учительа, просьать, шчоб јого воставити в селі. Попечитиль округа каже, шчо інспектор дурень, виговорьује јому за «перевишеньньа власті», — а все таки учительа проганьајуть з місьцьа і він тратить право, де б то не було, а по крајности в кијівськім окрузі, бути знову учитилем! «Не можна, кажуть кијівські школьні началь-

ники. Все одно, довідаєтьсьа міністерство, шче гірше буде, по всій імперії служить забороньать!» Про шчо довідаєтьсьа?! — шчо в чоловіка були книги, дозволені пензуроїу?!

Отак то живе наш сільськиј учитель, мов заєць серед хортів. Не диво, шчо коли јого льубить народ, коли він не лакеј, — то јому не вижити серед шпіонства попівського, паньського, поліцејського; а вже нехај він дасть раду мужикам в самому законному ділі проти старшини, посредника, попа, пана, жида-арендарьа, — јому це не минетьсьа. Не диво, коли він думатиме, думатиме, — тај махне рукоју на школу, послухавши тих, шчо кажуть, шчо школа — то пусте діло. І добре шче, коли він перемінить школу на діло користне народові — і не кінча просто шинком! Шчоб вдержати в себе льубов до школи і віру до неји учителеві в Россіји треба мати надзвичајну силу характера.

І після того пекла, которе придумано в остатні роки дльа учителів і школ, міністр нар. освіти шче смів сказати за обідом десь над Чорним морем, де він літом крутитьсьа, шчоб бути близче до Ліваділї, — шчо, мовльав, всьаким добрим учителем дорожить, јак сокровишчем! Треба було добре запевнитись, шчо в тих, хто слухали те, лоби мідьані, шчоб казати таке після того, јак список вигианих з служби учителів і учительок, або таких, шчо не велено пускати в школи, виростав шчо місьацьа*).

До такого лиха з школами спільного по всій Россіји, у нас на Украјіні прикладаєтьсьа шче своје особливе. У нас з самого початку учать мо-

*) Ми просимо тих, хто може, здобути і прислати нам тој список, которий тепер певно вже виріс далеко за сотньу душ.

воју чужоју, по книгам, шчо не пригнані до нашого крају і життьа. Це лихо таке, которе тьягнетьсьа десьатки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не усіх народів в царстві руськім. І іменно цього лиха не хотьять бачити не тільки начальство, а навіть і більша часть тих, хто пеклуєтьсьа в Россіїі про народньу освіту јак напр. комитет грамотності, педагогичне товариство, газети і земства. Одні не хотьять признатись, а другі бојатьсьа просто сказати шчо народ наш дійсно не розуміје, јак треба, школьноји мови, котора шчо далі, все більш становитьсьа з мішаноји церковно—руськоји, прьамо московськоју. Не станемо розбірати тут, скільки в цьому винуваті самі украјінці, которі мало показали своїми науковими працьами, — словниками, граматиками і т. д., шчо мова нашого народу дійсно окрема од мови московськоји. Про це ми говорили не раз і не два. Тепер діло не в тім, — а в тім, шчо начальство в Россіїі слухати не хоче про те, шчо народ на Украјіні не розуміје школьноји мови, а вольні і невольні слуги јого забивајуть всьаку споминку об тім або просто кажуть шчо це видумка лихих льудеј.

Ми ј не будемо приводити, шчо говорьять про нашу мову вчені јазиковідці — чужі і наші, а покличимось на слова чоловіка, зовсім не ворога урьаду руського, зовсім не запеклого хлопомана і навіть не украјінцьа родом, — а тільки такого, шчо дививсь на школу не з канцільаріјі, і бачив јіјі не один рік, жив в ній, — і совісно росказује про те, шчо він бачив. Це барон Корф, звісний в Россіїі писатель про земство і школи, заложившиј десьатки школ мужицьких в Александровському повіті, Катеринославськоји губерніјі. Ось буква в

букву, шчо він говорить в книжці *Отчетъ члена Александровскаго уѣзднаго училищнаго совѣта, барона Н. А. Корфа. 1868 года.* (Печатано по распоряженію Александровскаго уѣзднаго училищнаго Совѣта), на сторон. 87 - 88:

Говоря о школахъ III училищнаго участка и степени подготовки поступающихъ въ нихъ дѣтей, нельзя не принять въ разсчетъ того, что они говорятъ по малорусски и плохо понимаютъ *русскую* рѣчь. Если въ Великорусскомъ селѣ, которыхъ очень мало въ Александровскомъ уѣздѣ, обучаютъ чтенію, то учатъ одному; у насъ же, обучая грамотѣ, вы преподаете *два* предмета разомъ: знакомите ребенка съ процессомъ чтенія и обучаете его въ то же время русскому языку. Грѣшно было бы, еслибы школа позволила себѣ не постараться о томъ, чтобы сельскому населенію сдѣлать доступнымъ языкъ образованныхъ классовъ общества; поэтому на изученіе русской рѣчи въ нашихъ школахъ должно быть, по моему мнѣнію, обращено особенное вниманіе. Особенной похвалы въ этомъ отношеніи заслуживаетъ *Покровская* школа (учитель *Н. Т. Станиславскій*), гдѣ малорусскіе дѣти, послѣ одной зимы обученія, стали осваиваться съ оборотами русской рѣчи. Для того чтобы показать, что это достигается не легко, я позволю себѣ привести нѣсколько примѣровъ: читалъ ученикъ — «вышла баба на *поле* *) жать и *спрятала* за *кусты кувшинъ* съ молокомъ; *подобралась лиса*», и проч. Казалось бы, трудно представить себѣ что-нибудь легче этой фразы, между тѣмъ всѣ подчеркнусые нами слова учителю пришлось перередить на малорусскій языкъ, потому что дѣти ихъ не понимали. Въ другой разъ читаемъ мы, что «лиса имѣла досаду на журавля»; предполагая, что слова — «имѣла *досаду*» не могутъ быть поняты, я сталъ объяснять ихъ ученику различными примѣрами и переводомъ, — и затѣмъ спросилъ его; «ну, что же ты читалъ про лису»? — Пишла лиса *до саду*, — отвѣчалъ ученикъ. Итакъ ребенокъ, вступая въ школу, не только не вноситъ въ нее никакихъ, самыхъ элетентарныхъ поиятій, но и не знаетъ того языка, на которомъ его будутъ обучать.

В другій книжці своїй *Русская начальная школа.* Руководство для земскихъ гласныхъ и учителей сельскихъ школъ (1876. Изданіе *пятое.* Книга

*) В Новороссіи — *степ*

эта рекомендована особымъ Комитетомъ Министерства Народнаго Просвѣщенія вниманію инспекторовъ и учителей народныхъ школъ) б. Корф говорить:

Учитель, обучающій малороссовъ, долженъ хоть кое-какъ объясняться на этомъ языкѣ, иначе ему и въ голову не придетъ, напримѣръ, что слово *деревня* въ русской книгѣ можетъ быть совершенно превратно понято его учениками, такъ какъ по-малорусски это слово означаетъ строевой лѣсъ, слово *луна* означаетъ «эхо»; какъ догадаться объ этомъ, не зная языка? Мы коснемся ниже вопроса объ обученіи русскому языку инородцевъ и всѣхъ, которымъ онъ непонятенъ; если же мы здѣсь упоминаемъ о затрудненіяхъ этого рода, то потому что хотимъ показать, что во многихъ мѣстностяхъ ученикъ, поступая превратно развитымъ въ школу, не обладаетъ даже и знаніемъ того языка, на которомъ будетъ происходить преподаваніе. Такая подготовка ученика не можетъ не отражаться на успѣхахъ учениковъ сельской школѣ. (стр. 44.)*)

Чѣмъ менѣе инородцы чувствуютъ потребность въ сближеніи съ русскимъ народомъ, чѣмъ враждебнѣе они относятся къ русскому языку, тѣмъ осмотрительнѣе и успѣшнѣе должна дѣйствовать русская школа, для того, чтобы привлечь къ себѣ инородцевъ.

Отсюда слѣдуетъ прежде всего, что русская школа для инородцевъ отнюдь не должна посягать на національную особь инородцевъ и все, что ей дорого: религія, обычаи инородцевъ, должны остаться не прикосновенными; языкъ инородцевъ долженъ найти мѣсто въ русской инородческой школѣ, на сколько онъ не помѣшаетъ изученію ими русскаго языка; пѣсни и историческіе разсказы, хотя бы послѣдніе и совершались на русскомъ языкѣ, должны напоминать инородцамъ о преданіяхъ ихъ національности, для того, чтобы національное чувство ихъ было внѣ всякой опасности въ русской школѣ, которая явилась бы въ глазахъ инородцевъ учрежденіемъ, воспитывающимъ дѣтей въ уваженіи ко всякой національности и обучающимъ русскому языку, какъ такому, безъ котораго невозможно обойтись инородцамъ, живущимъ въ Россіи, и кото-

*) Як бачито, барон Корф прирівнює школу з казенною мовою серед українців до школи серед *інородців*. Об цих він говорить далі. Ми вважаємо небезінтересним привести ще кілька слов бар. Корфа, корорі просимо читателя прирівняти до того, що говорили ми про *Читанку* для школ в нашій Україні і що вважалось нашим начальством за бог зна який «сепаратизм».

торый со многими можетъ соперничать въ багатствѣ и красотѣ. Только та русская школа, которая пойдетъ такимъ путемъ, доведетъ питомцевъ своихъ до любви къ Россіи, какъ отечеству, въ которомъ всему разноплеменному населенію дышется легко. (стр. 191 — 192.)

Здаєтьсьа післьа таких примірів, јак *спрьатался, деревньа*, і т. д. тьажко було б споритись проти того, шчо треба б хоч починати в наших школах вчити по нашому, а опісльа вже переходити до московськоји мови, јак і радили в своји часи (1862-63 рр.) вчені педагоги К. Ушинскіј, Вессель, —учителі кијівського округа (дивись низче) і јак про це писали ми кілька разів в петербурських газетах і журналах. Нехај мова украјіньська буде справді не окрема мова, а тільки те, шчо вчені кажуть *діалект*, јак напр. т. зв. нижньа німецька; нехај в школах вишчих вчать по московському.

Ми можемо думати інакше про нашу мову, ми можемо бажати, јти до того, шчоб хоч коли небудь нашоју моѣвоју вчили і в гимназијах і университетах. Ми вважајемо, јак і бар. Корф, шчо це велика біда, јак јесть дві мови двох одрубаних станів льудських, — панів і мужиків. Та тільки ми друге виводимо з того, ніж бар. Корф, котриј говорить тільки про теперешні порьадки. Ми в загалі думајемо, шчо не треба бути панам і мужикам, — а всі мусьать бути робочими мужиками тільки з паньськоју волеју і паньськоју освітоју (звісно не такоју, јаку тепер мајуть і пани в Россіјі). І коли говорити, шчо мусить стати з панами і мовоју јіх, то звісно буде більш по правді і легше, шчоб гірстка панів помужичилась, ніж шчоб милијони мужиків перевернулись на панів. Але це таке діло, шчо не скоро шче буде. До того

треба йти великою працею і над панством і над мужиками.

Але тепер ми б нічого не казали проти того, шчо в наших гимназіях і університетах учать по московському, а не по украйінському, — вже через те одно, шчо на нашій мові нема тепер наукових книжок. Ми тільки б бажали, шчоб і на московській мові давали нам справдню, чесну науку, не забивали голов і не мовчали і про наш народ, його минувше, теперішній стан, про його мову, — шчоб не спиньали книг, нашою мовою писаних, не перешкоджали пробам вести в гору вашу „мужицьку“ мову. З того б не було шче такої явньої шкоди, як з того, шчо сільську дитину садовльать за книгу, по чужому писану, бо як там не єсть, а панська і попівська, чиновницька дитина вміє по московському по більщій части ліпше, ніж по „мужицькому“, по украйіньскому! Впять однако скажемо, шчо ми вважаемо поділ мови на паньську і мужицьку за велику біду дльа всякого народу, а особливо дльа нашого. У нас все, шчо піднімаєтьса наукою над народом, все те йде на користь народові чужому, а не нашому. Кажуть, шчо і московський мужик не все розуміє в книзі, в газеті, — шчо і на Московщчині єсть панська мова і мужицька. Тут єсть крихта правди, — але в Московщчині не так книжна, паньська мова одмінна, незрозуміла народові, як в нас. Хоть і в Московщчині нема путньої народньої школи і мало хто серьйозно думав об освіті народній, нема упорьядкованого письменства дльа народу, — та все таки там не стоїть такої стіни між книгою і мужиком, як у нас. Московському мужикові хоч дещчо перепада з того, об чім думають письменні льуде, об чім вони говорьять в книгах, газетах;

на московського мужика працьујуть письменні льуде не тільки московські, а ј наші, хоть косо, коли не просто, — і розум московського мужика все таки ширшаје, мова јого багатіје, — і на наш кошт. А наш мужик....., шчо сто років назад стојав вишче московського освітоју, гостротоју розуму і навіть де в чому рукодільноју зручностьу, тепер вјане на корньу, стојучи більш сотні років на однім місці, — ні! навіть забувајучи ј те, шчо в јого було памјать о својіј волі перестајучи дивитись на себе, јак на рівного з другими чоловіка. Чужа мова в школі дльа нашого мужика несе јому нову муштру більш ніж освіту, јака вона не јесть в школах казенноји Россіји.

Јак псујетьсьа душа не тільки нашого, але ј московського народу через те, шчо мова нашого народу вважајетьсьа за низчу, ніж московська, а московська за паньську, показује напр. такиј случај. Позаторік в Кијіві завели дениј пријут дітеј робочих. Більша часть дітеј, малоліток не старше 10 років, були діти поденшчиць кијівських украјінок. Одна дитина попалась з чисто московськоји сімји, — і ось цьа девјатилітньа дівчина, бачучи, шчо другі дітки говорять по мужицькому, то-б-то по украјінському з бариньами, членами пријутського комітету, давај зараз поправльати тих дівчат: «так нельзьа гаваріть, зачьем ти па мужицкі гаваріш?! стидна так!» Ну, просто хоть зараз јіјі в інспектора народних училишч иаставльај. — На силу јіјі втихомирили, і заспокојіли засоромившихсьа дітеј, ростолкувавши, шчо нікому не стидно бути тии, чим він јесть з роду. І однакож те, шчо дами-урьадниці пријуту втихомирили дівчину-інспектора і не дали завестись між дітьми аристократіји і паріјів, — це вже було, коли хочете, незаконно! Слава богу, шчо це був пріјут, а не школа! Так јак це був пријут, а не школа, то можна було дамаи одважитись шче на одну річ, теж розумну, але теж незаконну. Треба було чим заньати дітеј окрім рукодільноји роботи. Чим же ж јак не бајками? Попробували Крилова чудові бајки, — але вони тим іменно і чудові, шчо до останьнього слова московські, архимосковські. Разказали јіх дітьам кіјівських поденшчиць: ні, не виходить так, не бере! Одважились дами на таке: Крилова не кидать, але розказувать і украјімські бајки Глібова. Дітьам це вподобалось, — і було јак јака бариньа каже: «а ну, дьеті, розкажітье басньу!» — діти питајуть: «а јаку? *вашу*, (паньську, Крилова), чи *нашу*, (мужицьку, Глібова)?

Так таки дітки кијівських поденшчиць і не признали кијівських таки баринь за одну породу з собоју, јак ті не придобрьувались до них. Шчо ж було робити кијівськім бариньам, вже з одного чоловікольубства, (філантропіјі) коли не з хлопоманіјі? Почать і між собоју хоч перед дітьми говорити по мужицькому?! Але ж це бунт, хлопоманіја, сепаратізм! Ми однако признались, шчо і не допустити дітьам поденшчиць, і без того вже соціально паріјів, поділитись шче на касти по племені, — було бунтом, сепаратізмом. Правда — «чоловічество повеліваје,» јак каже хтось в кумедіјі Шаховського Козак-Стихотворець, повеліваје не псувати льудеј, ні мужиків, ні панів, ні кацапів, ні хохлів, — «чоловічество», педагогіка, навіть христіанство «повеліваје, —а *пан тисьацькиј ні!*»

Однако ми ј не схаменулись, јак написали донос на кијівскіј пријут! Так колись післьа нашоји статьті на ту ж думку, шчо ј тепер, в №93 СП. Відомості 1866 р. «О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка», написав невольниј донос в тіј же газеті горьачиј земець черниговсько-полтавськіј д. Ігн. *Закревськиј* на одну школу в Полтавшчині, похваливши јіјі, шчо вона іменно, јак слід, лучить науку і на украјінськіј і на московськіј мові. Полтавські доносчики училишчного совіту, архиреј та діректор гимназіи *Кульжинськиј*, шчо тепер директором народніх школ в Черниговшчині, јак почали шукати, де така школа, то таки ј знајшли, до кого причепитись, і трохи не довели до кіньцьа справди одну з најліпших школ в Россіјі, школу д. Лесевича в Лубеншчині, і викурили з неји до чиста лубенськиј дух. Певно буде теж саме і з кијівським духом в кијівському пріуті, післьа нашого доносу. Нам јаке діло! Нам цьа статьтьа не пошкодить јак не пошкодила статьтьа д. Закревського јого карјері, — бо він тепер став з полтавського земцьа обрусителем в Польшчі, се б то предсідателем окружного суду в Варшаві. Дасть бог, і ми там будем, може шче ј прокурором, јак багато з бувших лібералів, радікалів і украјінських сепаратистів в Россіјі! Ми вже. звісно, тоді не писнемо, јак де небудь скрутьать школу, або пріјут дітськіј, — шче ј сами скрутимо. А вже обиск зробимо, — первиј сорт! А буде в Россіјі конституціја, — шчо ж? Ми ј тоді не знатимем, шчо робити. Та, дасть бог, і тоді «обрусеніје» не перестане. А на те, шчоб вибрехатись, та увірити всіх, шчо так і треба робити, јак ми робимо, јак в нас робльать, — розуму і сміливости і в нас стане.

Аже ось про школу народньу јак бреше в нас начальство! Слухајте далі.

Кажуть напр., шчо народ наш не осібна порода од москалів, а тільки крајова одміна, а мова нашого народу не осібна мова, а діалект, письменна ж мова московська спільна і нам і москальам, і мусить багатіти нашоју спільноју працеју, јак багатіла досі.

Хай буде і так! Тільки не думайте,шчо ці слова треба брати навспражки! Ні! Мову нашого народу не шануюуть і так, јак *само ж наше начальство навча шанувати діалекти через ті книжки, котрі воно ж само похваля читати учительям.* Ми бачили, шчо каже барон Корф в книжці, котору начальство радить читати учительям. Гльаньмо тепер в другу книгу, теж похвалену начальством; но книжці тій можуть учитись в учительських семинарійах. Книга та Дитеса: *Методика Первоначальнаго Обученія СПБ.* 1876 *г.* а в ній ось шчо написано про народні діалекти: (стр.177-179)

Не подлежитъ сомнѣнію, что было бы крайне вредно какъ для обще-національнаго, такъ и для практическаго образованія дѣтей, если бы школа ограничивалась мѣстнымъ нарѣчіемъ; напротивъ, собственно учебнымъ предметомъ въ народной школѣ долженъ быть, какъ сказано выше, литературный языкъ. Но въ тоже время было бы ошибочно, если бы учитель вздумалъ или совсѣмъ не обращать вниманія на нарѣчіе дѣтей, или старался вовсе искоренить его, или даже сталъ бы осмѣивать его. Такая ревность учителя сбить дѣтей съ толку сдѣлаетъ ихъ застѣнчивыми и молчаливыми. Учитель не долженъ поселять въ дѣтяхъ презрѣнія къ ихъ родному нарѣчію, но онъ долженъ только показывать имъ, какъ слова и выраженія, употребляемыя ими, говорятся и пишутся на литературномъ языкѣ. Поэтому, необходимо, чтобы учитель былъ знакомъ съ нарѣчіемъ той общины, того округа, въ которомъ находится школа его, но въ то же время онъ долженъ вполнѣ владѣть литературнымъ языкомъ. Относительно положенія въ народной школѣ мѣстныхъ нарѣчій, вполнѣ справедливо говоритъ *Грассманъ* слѣдующее: «Важное значаніе, какое я придаю обученію родному языку, служащему, по моему мнѣнію, источникомъ истиннаго развитія, побуждаетъ меня повторить здѣсь высказанныя въ различныхъ мѣстахъ мысли, а именно: рядомъ съ верхне-нѣмецкимъ діалектомъ, какъ обще-литературнымъ и разговорнымъ языкомъ высшихъ сословій, не должны быть пренебрегаемы и нарѣчія той или другой страны,, употребляемыя покрайней мѣрѣ низшими классами: они должны входить въ кругъ обученія въ народной школѣ. Эти такъ называемыя низшія нарѣчія по многимъ причинамъ, какъ теперь почти общепризнано, заслуживаютъ особеннаго вниманія и ни въ какомъ случаѣ, по крайней мѣрѣ насильно, не

должны быть вытѣсняемы. Не въ верхне-нѣмецкомъ только, но въ совокупности всѣхъ нарѣчій, воплотился духъ нѣмецкой націи, и по крайней мѣрѣ нарѣчіе, господствующее на нашей родинѣ, въ мѣстѣ нашего пребыванія, заслуживаетъ полнаго вниманія для каждаго обитателя этой мѣстности. Если при этомъ справедливо (а филологи признаютъ это безспорнымъ), что глубокое пониманіе какого—либо языка пріобрѣтается впервые путемъ сравненія его съ другими языками, и что высшія школы въ изученіи многихъ языковъ имѣютъ превосходное средство къ тому, чтобы ученики ихъ пріобрѣли болѣе глубокое пониманіе роднаго языка, то въ народной школѣ хотя нѣкоторою замѣною этого можетъ служить основательное и подробное сравненіе верхне-нѣмецкаго съ однимъ изъ низшихъ нарѣчій.

Гльаньмо в недавньу (1877 г. *№* 5) книжку журнала *„Народная Школа“*, на которому стоїть напечатано: *Одобренъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія и ученымъ комитетомъ при Св. Синодѣ“*. Там знајдемо і примір, котриј мусив би пристидити нашіх казенних просвітителів, јак би в них була крихта стида. В статьті тогож барона Корфа *„Утилитарное и развивающее обученіе въ народномъ училищѣ“*, на стор. 6 описані школи в Берні в Швејцаріјі ось јак: „учительница на первое время не только не исправляетъ рѣчи учащихся, но сама говоритъ съ ними не по нѣмецки, но на діалектѣ народномъ, которымъ ребенокъ говоритъ въ семьѣ и только *послѣ* того, какъ дѣти, на народномъ нарѣчіи, усвоятъ извѣстную мысль, учительница выражаетъ ту же мысль на нѣмецкомъ языкѣ, причемъ дѣти выучиваютъ сначала отдѣльныя слова предложенія и затѣмъ постепенно пріучаются къ связному произношенію ихъ. Въ бернскихъ школахъ на столько дорожатъ доступностью для учениковъ того языка, на которомъ онъ отвѣчаетъ на вопросъ учителя, что и въ старшемъ класѣ, *послѣ десяти лѣтъ обученія*, учитель не рѣдко, въ случаѣ неясности или не-

точности отвѣта ученика на нѣмецкомъ языкѣ, приглашаетъ его выразить свою мысль на народномъ нарѣчіи, на „бернскомъ“ діалектѣ и подобные пріемы оказываются необходимыми тамъ, гдѣ разговорный языкъ (бернскій діалектъ) на столько близокъ къ книжному нѣмецкому языку, которымъ говоритъ и всякій учившійся швейцарецъ, что при основательномъ знаніи послѣдняго діалектъ совершенно понятенъ. И такъ вопросъ о соперничествѣ нѣмецкаго, офиціальнаго языка въ Бернѣ, съ „діалектомъ“, народнымъ нарѣчіемъ, употребительнымъ даже въ высшихъ слояхъ общества, поставленъ въ бернской школѣ такимъ образомъ: преподавпніе *начинается* на народномъ нарѣчіи, какъ вполнѣ понятномъ дѣтямъ, при чемъ постепенно изучается нѣмецкій языкъ; за тѣмъ учитель преподаетъ всѣ предметы по нѣмецки, но продолжаетъ пользоваться нарѣчіемъ, какъ языкомъ вспомогательнымъ, которымъ дорожитъ всякій гражданинъ Берна, не только не помышляя объ изгнаніи нѣмецкаго языка изъ школы, но считая, напротивъ, основательное изученіе его одною изъ основныхъ задачъ элементарнаго курса“.

Кілька років назад (1863-64) в самому Журналі М. Н. Просв. такі звісні в школьному ділі льуде, јак К. Ушинскій, Водовозов, в журналі „Учитель“ Весселъ, — до недавнього член совіта міністра, — прьамо прикладали погльади ці до украјінськоји школи, прьамо казали, шчо на Украјіні треба починати вчити хлопців з јіх рідноји мови, а потім вже переходити до казенноји, москоаськоји, казали, шчо треба зложити такі читанкі, де б були приміри укрејінськоји пісні, казки, приказки, повістн віршів, шчоб читати хлопцьам. Ми привели слова цих писателів в статьті „Народныя нарѣчія и мѣст-

ный элементъ въ обученіи", де цікавиј читач знајде і погльади на це діло звісних писателів в Германіі і Франціі (новішчі Рихтер, Бреаль). В тій же статьті ми показали, јак од натиску заграничиоіі науки вбільшуетьсьа і в Россіі пошана до мужицького побиту, до мужицькоіі мови в школах і в школьних книгах, але зовсім не украјінськоіі, а тільки до московськоіі, јак стајесьа через те именно, шчо чим ліпше пишуть книги школьні дльа Московшчини, тим гірші вони дльа других крајів Россіі, јак наша Украјіна, тим дальше од житьа нашоіі Украјіни. Післьа того јак писана та статьтьа діло шче стало гірше. Вже в книзі К. Ушинского „Родное Слово" багато внесено частного, московського житьтьа, (картини, пісні, пословиці і т. д.), — а тепер книгу ту заміньа по школам і в наших крајах вже цілком мужицько-московська і, јак така, дуже добра книга „Родной міръ" Попова. — „Рідна мова", "Рідниј світ"! — добрі слова. Та кому рідні? Московцьам, — чи украјінцьам? Шчо одному рідне, другому чуже. Ось напр. в книзі Попова на першому ж листку з тридцяти слов пјать зовсім чужі украјінцеві: *сор* — смітьтьа, *кусокъ* — шматок, *мука* — борошно, *рожь* — жито, *кожа* — шкура; шосте слово јесть не так — *сума* — сумка, а властиво московська *сума* — у нас торба; сьоме *роза* — по украјінсьому рожа, — далі шість слов подібні, але говорьатьсьа по украјінському инакше: *рама* — рьама, *рожокъ* — ріжок, *ножъ* — ніж, *носъ* — ніс, *сѣно* — сіно, *рѣка* — ріка. Значить, на 30 слов книги, котору треба дати в першиј тиждень нашому хлопцеві, сказавши јому, шчо це јого рідна мова, 13 одмін од властиво рідноіі јому мови. Не знајемо, чи можна шче знајти більшу дурни-

цьу! Писали б просто — казенна мова, назвали б книгу „Казенное слово“, — „Казенний міръ“, — то так би вже всі і знали, чого хотьать наші Соломони народньої школи.

Тепер же нічого не розбереш, — і тільки льуди в гріх вводьатьсьа. Ну, шчо ж буде, коли нап. учитель, навіть і не думаючи про те, чи там окремна, самостоjача, письменна мова, наша украjіньська, чи ні, чи треба, шчоб нею вчили і в университетах, чи ні, а просто, начитавшись Педагогики Юркевича, Дидактики Діттеса, — і т. і., возьме поступати так, jак радьать Діттес, Корф, jак робльать в Швеjцаріjі і в Германіjі, — де пісьні jакого небудь голштинцьа Грота, або алеманцьа Гебельа читаjуть в школах на jіх рідних діалектах і в jіх крајах і инде,? Шчо jак він в Полтавшчині заговорить в школі по украjінському, або, не дај боже, прочита дітьам баjку Глібова, пісьню Шевченка, повість М. Вовчка? Де він опиниться?! А буде те, jак говоритьсьа в одному розказі Шчедрина: „наукам обучаjут, — а заблуждатьсьа, то-б-то по наукам робити, — не позвольаjут.“ Аджеж учителя М. Лободовського прогнано з народньої школи в Городишченьськіj сахарні Киjівськ. губ. Черкаськ. пов. за те, шчо він толкував ученикам-украjіньцьам слова в книгах по jіхньому, або jак інспектор *Солнцев* *) доніс Попечительу Округа „переводилъ ученикамъ одинъ стихъ евангелія отъ Матѳея по-малороссійски.“ Попечитель доніс Міністру гр. Толстому. *Міністр Народньої Освіти* оповістив „Вѣдомство министр. народ. просвѣщенія“

*) Цеj Солнцев попереду був 28 років учителеи латинського язика в тамбовськіj гимназіj, иу, і інспектор з jого через це повинен бути на диво тьамучиj — та шче на Украjіні.

по всіј Россіјі, шчоб Лободовського за таку *надзвичајну провинність* не пријмати ніде за учительа. Або знов учительа коло Балти, про котрого ми казали вишче, прогнали за те, шчо в јого хаті знајшли украјінські книги. Ні одна книга украјінська не записана в список тих, шчо можна держати в сільських бібліотеках не дльа того, шчоб вчитись по ніј, а шчоб тільки давати ученикам читати дома, або держати учителеві, јак поміч. А мов на сміх министерство похвалило і скрізь в школах је третье виданьньа книги. „Де шчо про світ Божиј“ — тільки в перекладі, “*Свѣтъ Божій, — переводъ съ южнорусскаго*“, — а в виходьачому в Кијіві на казенні гроші журналі Андріјашева „Другъ Народа“ печатајутьсьа переклади з Шевченка, — з украјінськојі мови на московську — *дльа украјінців*! і потім містьатьсьа також і в „*Книгу для чтенія*“ в украјінських школах того ж Андріјашева.

Хај хто хоче судить, чи јесть тут хоч крихта глузду!

Скажуть, — та најмити міністра нар. просвіти і кијівські доносчикі з университетських професорів в „Кіевльанинѣ“ і „Русскомъ Вѣстникѣ“ і говорили, — шчо добре в Германіјі шанувати діалекти, пісні мужицькі, казки і т. д. Так там же нема бунтовшчиків, јак наші украјінські хлопомани, шчо хотьать царство руське розділити, хотьать вигнати зовсім з школ украјінських мову Пушкина і т. д. Ну, нехај і хотьать! А „діалект“ же, а школа, а народ чим винні! Чому ж ці самі міністерьські најмити не напишуть таких книг, јак требујуть Ушинскиј, Ріхтер, Бреаль, книг, без усьакого бунтовського духу, але таких, јакі навча робити всесвітньа наука про школу, — таких, *ко-*

торі б ішли од близького, рідного, до далекого, чужого, — щоб в їх нехай би була і мова Пушкина і казенних бумаг, — та булаб і рідна нашому хлопцеві українська мова, рідна пісьня, казка і т. д., хоч поруч з вашим „Ужъ какъ палъ туманъ на сине море“ і т. д.?

Тричі на нашому віку ставилось так смирно діло про народньу українську мову і образи життьа в школі на Україні.

В 1862—63 рр. піднімали це діло українці і не українці, а навіть признані педагоги (Ушинскій, Вессель і др.), навіть казенні педагоги*). На половину піддержували наших і московські славяно-фили („День“ Аксакова). Тоді забили це діло крики про „сепаратізм“ українськиј. Мудрі льуде порішили, шчо українців підбива стояти за свою мову не наука всеевропеjська, а „польська інтріга“. (Дивись далі).

Двічі післьа того піднімали це діло ми самі і обидва рази в тих *границьах, јакі одводьать краjовіj мові, діалекту, всі тьамлыучі льуде, — не чипаjучи казенноjі мови ні в вишчих школах, ні навіть не радячи вигнати јіj зовсім з школ сільських на Україні.* В перший раз це ми зробили в №93 „С. П. Відо-

*) Дивись *«Замьчанія на проэктъ устава среднихъ и писшихъ учебныхъ заведеній»*, Каз. вид. т. I., стор. 157 — мнѣніе совѣта 2-й Кіевской гимн., 195 — инспектора ея Чалаго (потім директор білоцерковськ. гимн. і Ніженськ. ліцеjу). стор. 313, 314. мнѣніе дирек. *Волынск. Гимн. Пристюка*,(потім директор-обруситель в Польшчі,) і потім директ. учительск. семинаріjі в Чернігові.) стор. 396. мн. учит. *Барскаго* (тепер інспектор гімн. в Житомирі) стор. 9. — т. III, стор. 26, 27. — Совѣта *Ревенск. Гимназ. и директ. Теодоровича*, (потім обруситель в Польшчі). стор. 114. *совѣта Новгородсьверск. гимн.* стор. 80; — мн. *сов. Черниговск. гимн.* Інтересно, шчо совіт университету киjівського ие тілько не піддержав голосу гимназіj, шче просто радив викинути з уставу училишч слово *«отечественный языкъ»*, шчоб хто ие подумав про *«рідну мову»*. (Замѣчаніе, III, 490.) Университет стоjав значить проти науки про школу і народньу рідну мову, —за *казенну* мову.

мостей" 1866 р. з поводу заміра земства чернигівського заложити семінарію учительську, і нікчемної „Книги для народныхъ школъ", котору привіз з Вільни в Кийів куратор кн. Ширинскій — Шихматов, тепер товарищ міністра нар. освіти. В другий раз в Августі 1874 р в *„Вістнику Европи"* в згаданій статьті *„Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ воспитаніи"*. І обидва рази забивали навіть і розмову про це важне діло невіженні льуди і наймити казенні.

Іак забивали, — це теж мальює стан діл в Россійі, і через те ми мусимо тут де шчо росказати з такого шчо чипа і наші особисті діла.

Далі буде розказано, јак завелась в Кийіві „Временна педагогична школа" в 1862 р., јак там тоді поставлено було діло народньої школи і мови. Тепер доволі буде сказати шчо тоді навіть начальство (міністерство Головина, попечитель Вітте, інспектор округу Тулов) не жахалось народньої украјінської мови в школах. Дльа початкового читаньньа ученикам були навіть напечатані на казенні гроші „Бајки" Глібова. А коли з поводу трьохјазикової брехні панської, попівської і московсько-катковської урьадзаборонив в 1863 р. усьакі педагогичні книги украјінські, та все таки верховодці діла школьного в Кийіві шче не зовсім було забули школьну науку. Вони розуміли хоть те, шчо треба зложити дльа наших школ Читатку (Книгу для чтенія) хоть і всьу писану казенною мовою, але усе таки таку, шчоб говорила нашим хлопцьам про те, шчо коло них, і не різала вухів дуже вже незрозумілою чужою московщиною. Тоді до „Временної Педаг. школи" і до того, шчоб зложити читатку покликано було між іншими ј нас. Памјатајемо, шчо ми і д. Пилип Левицькиј мусили написать часть географичну, дд. Сліпушкин (інспектор 2 гимназиї) і Антонович (тепер професор кийівск. университету) часть історичну, учитель дівочого інституту Судовщиков (потім по доносу Јузефовича висланиј в Костромську губ. і там умершиј) — поступенне читаньньа на моиі московській, прилагоджеие до розуміньньа хлопців украјінських, і т. і. Мн всі працьували, јак могли. Де в кого працьа була вже готова. Судов-

шчикову вже за јого кіпчену працьу було заплачено половину ціни.

Коли це д. Вітте переведено в Варшаву, а до нас прибув попечителем округу з Вільні кн. Ширинскиј-Шихматов. Це чоловік перш усього зовсім, јак кажуть, невинниј в науках, бо вчивсь він тільки колись в морському кадетському корпусі. (А був одпако начальством над двома університетами і тепер товариш того міністра, шчо пеклујетьсьа про классицизм! Воно правда і гр. Толстој в латинах не дуже далеко зајшов, а в греках шче близче, а кн. Ш. Ш., ставши попечителем в Кијіві, особим ціркульаром печатним радив учителів звернути увагу на статьтьу Де-Пуле в „Дні,“ в котріј ставивсь особиј классицім, не греко-латинськіј, а староруськиј і церковно-славьанскиј.) На стільки кн. Ш. Ш. здібниј був рішати спори про мови народні, навіть славјанськи, видио хоч з того, шчо він колись казав нам самим, при двох свідках — директорах обох гимназіј кијівських, — шчо церковно-славјанська мова — це мати всім мовам славјанським, славјанськиј прајазик. Про украјінську мову він не знав навіть того, шчо учать в Россіјі по всіх грамматіках (напр. хоч Буслајева), а казав, шчо це, все одно, јак владимирськиј, або ніжегородськиј говор великоруськојі мови. Такому неукові, в добавок повному јакогось татарсько-бојарсько-попівського духу (прадід јого був кримськиј бег, дід лежить свьатим на Афоні, дьадько був міністром при ц. Миколајеві післьа 1848 р., коли тој задумав вкоротити науку скільки мога) дістались школи на нашіј Украјіні. І дльа гімназіјі јого начальство було свого роду татарським лихолітьтьам і розгоном, царством дьаків, а дльа мужичих школ набіг Ш. Ш. був рівниј смерти того, шчо було начато хоч сьак-так. Кн. Ш. зіјшовсь з попами, скасував педагогичну школу, скасував всьу працьу над Читанкоју по татарському, не звертајучи уваги на працьу льудську. Він привіз з собоју Читанку віленську, зложену тамошніми попами. В першому виданьньу тіјі читанки були статьи на простонародномъ нарѣчіи, то-б-то на білоруському, а потім і іјх викинули. Така обкусана віленьська читанка, дуже строго скритикована в самому „Журналі Мініст. Нар. Проев.“ д. Водовозовим — јавилась в Кијіи вчити вже не жмудинів і білоруссів, а украјінців! Сам кн. Ш. Ш. бачив, шчо треба б було шчо-небудь помістити в ту книгу про Украјіну. Од староjі Читанки, шчо писалась в Кијіві, зоста-

валась статьтьа Сліпушкина про Богдана Хмельницького, написана најприхилнішче до Московського царства. Кньазь Ш. Ш. думав було приньньати јіјі в своју читанку, а далі таки не згодивсь: „Ні, казав він Сліпушкину: не годітьсьа вона. Шчо не слово, те все здибајеш: р а д а, к о з а к, г е т ь м а н, — це все будить стару памјать, про те, шчо Украјіна була осібна, а тепер треба то все забувати!“ Так та статьтьа і не побачила світу, аж поки не перејшов кн. Ш. Ш. в Москву. Тоді тільки осміливсь Сл — н напечатати јіјі брошуроју, — та ј то з неји цензор Новіцкіј (бувшиј профессор філософіјі в кијівіс. универс., вчившвј својіх студентів, шчо мислі не можна скувати) викинув усі у м о в и п е р е ј а с л і в с ь к і, — і тепер цьу брошуру продаје во славу Украјіни звісниј Созіген кијівськиј д. Андріјашев. Вже розбірајучи перше віленське виданьньа Читанки Ш-го, д. Водовозов замітив, шчо в ніј все поставлено до-гори ногами: — попереду најменш зрозуміле, најдальше (церковно-славјаншчина), в середені казенне, та московське, а вже в самому кіньці рідне ученикам, білоруське, і шчо треба усе оте переставити зовсім інакше і так, шчоб хоч третьа часть була крајевого, рідного дітьам, білоруського. Тепер в кијівському виданьньу не було вже нічого рідного ученикам уккрајінським, окрім хіба попівськојі статьті про кијівські свьатошчі та стихів Хомьакова „Кијів.“ Все инше рачив полутатарськиј кньазь, шчоб забули діти наші з свого рідного, — а за те, мов на сміх над усім, шчо кажуть усі педагоги, украјінським дітьам піднесено повість з житьтьа костромського та під тітулом „народныя пѣсни“: „Гей красна земля Володимира!“ — „У ж ъ (по уккрајінські тільки г а д ь у к а) какъ палъ туманъ на сине море, а з л о д ѣ й-т о с к а (злодіј по украјінсьі тільки по-моск. в о р; т о с к а — слова такого нема) въ р е т и в о (нема по-украјінські) сердце.“

Окрім того всього книга була благенька, а в церковному виділі мала навіть скандали.

Через кілька часу кн. Ш. Ш. опамјатавсь. Раз приносьать нам повістку: просьать пријти до помошника попечительа в комітет, котриј мусить переробити книгу ту, прилагодити јіјі до кијівських школ. Пішли ми, але побачивши, шчо там за народ (Андріјашев, Радкевич і др. сотурудники „Кијівського Народн. Календарьа,“ в котрому шчо року, або 30 днів в Февралі напишуть, або Кутузо-

ва двічі уморьать і т. д.,) — ми зреклись більше ходити на той совіт. Коли це в університеті здибав нас кн. Ш. Ш. — „Ви зреклись і т. д. і т. д. — Так, В. С. — Бачите, як судити (критиковати), то вмієте, а як помогти ділові коли вас просьать, то ј не хочете. — Ја цього докору не можу приньньати, бо ја працьував над цим ділом, поки воно робилось так, як по моїм думкам виходить. — Даремне думајете, шчо тепер воно далеко інакше робитьсьа. Ну, та об цім ми поговоримо; приходьте лиш, як колись, то ми впјать за стаканом чају поговоримо. (Киньазь нагадував, як колись втопив він в двох стаканах чају, шчо дав мені, начате було мною, шче як ја був учителем гімназії, діло Педагогичного товариства в Квіві. Інтересне і це діло, але об нім не ма місцьа говорити.)

А шчо киньазь докорьав мені крітікоју, то це було ось з јакого поводу: Јакось через рік післьа того, як прииіхав в Кијів кн. Ш. Ш. і повалив і помертвив усе, шчо було зроблено до нього дльа народніх школ, јавивсь в Кијіві генер.-губ. Безак, чоловік на руку нечистиј, однако з розумом в голові, все таки вчившијсьа чому небудь, хоч војенним наукам, а не такиј невинниј в науках, як теперешнії товариш міністра освіти в Россији, і з крихтами прихильности до мужика. Раз кличе мене редактор „Кіевлянина“ пр. Шульгин і каже, шчо ось, мовльав„тепер генер.-губер. розумниј чоловік, (а „Кіе-нъ“ тоді брав субсідију од генерал-губернатора, а не од міністерства освіти, јак опісльа) може можна попробувати підньати знов діло школьне, јак було; Ви, мовльав, знакомі близько з попереднім ходом діла цього, чи не написали б Ви про нього статьті в „Кіе-нъ“. — Ја кажу, шчо јесть знакомішчі од мене напр. діректор 2 гимназији Сліпушкин і поміщник попечительа Тулов, — хај би ј написали; г.г. Безак певно і послуха јіх борше, ніж мене. — На це мені редактор почав бурмотати таке, шчо ја догадавсь: розумију! Тим не з руки „виставльатись,“так хотьать за мене сховатись. Тільки ж нічого з того не буде. Ви ж сами певно не напечатајете статьті моејі, јак вже це раз було з однијеју такоју статьтьоју проти Ш-го, котору Ви теж підвели мене написати.“ (Це іменно була статьтьа про церковио-русскиј классицизм і про консерватизм в школах.) Скоро побачились ми знов з д. Шульгиним у Сліпушкина. Впјать таж пісньа. Добре, кажу, ја напишу, тільки попереду умовимось, шчо і јак пи-

сати, шчоб хоч працьа не пропала. — Приніс ja перегльад річеj (конспект) статьті, — каже: добре! Приніс статьтьу; каже: „добре, тільки на шчо чипати другіх, напр. „Москов. Відомості“ і т. д., це тільки дратує, — зоставте самі факти, річ сама за себе говорить!“ — Згодивсь ja j на те, поправили ми статьтьу; вийшло, jак каже Пушкин, „отмѣнно тонко и умно, что нынче нѣсколько смѣшно:“ мовльав, теперашньа система школьнів кийівському окрузі хибна тим, шчо мало вважа на крajевиj елемент“ і т. д. Тільки приходить з місьаць. Нема в „Кіевлянинѣ“ моjеjі статьті. Питаjу редактора: „шчо за знак?“ — „А бачите,“ каже, ліпше jіjі напечатати в столичній газеті генерал-губернатор на jіх більше вважа. Пошліть в „СПВідомості,“ — а ja вже звідти перепечатаjу. — Там печатаjуть, jак передову, значить без підпису, (памjатаjетьсьа NN 317, 318 1865 р.) Підходить новиj рік (1866), — треба „Кіе-ну“ роковиj огльяд робити, — і про школи говорити. Він і вставив в своjі передові статьті витьаг з моjеjі статьті, прибавивши, шчо ось мов, пише в СПВід. чоловік „блнзько знакомиj з ділом, поки шчо даjемо витьаг, а опісьля і всьу статьтьу перепечатаjемо. Каже, потім мені: „а, бачите, Безак таки діло про школи потребував собі, — значить добре зробили, шчо статьтьу напечатали і в СПВід. послали. — Ja вже тоді не покладав надіjі ні на jаких редакторів, ні генерал-губернаторів, — а все таки, думаjучи, шчо льудім треба при всьакому случаjі товкти в голову, і бачучи, j по других звістках, шчо статьтьа моjа де-кого підбудила, порішив не зоставльати цього діла. Колн мині кн. Ш. Ш. сказав: „поговоримо за чаjем!“ — ja рішив: шчо jесть більш достоjниj поважаjучого себе чоловіка чаjниj стіл — печать, одверта дльа всіх, — і з поводу заміра чернигівських земців заложити учительську семинарію, ja написав нову статьтьу: „Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи.“ Там між інчим ja розібрав Читанку кн. Ш. Ш. і написав свій план читанки — но гадкам: „од близького до далекого.“ Статьтьу ту розбила редакціja СПВідомостеj на дві — передову і фельjетон, коториj назвала „Педагогическое значеніе малорусскаго языка“ (93 № СПВ. 1866) Редакція не зразу напечатала ту статьтьу, звістивши мене, шчо пожде до вигіднішого часу, — та головниj редактор поjіхав за грьаницьа, а підставниj напечатав jак раз через три дні пісьля

Каракозовського вистрілу. Читатель не повірить, — а однако в „Моск. Відомостьах“ за той час (памјатајетьсьа, од 17 Апрѣльа) знајде передову статьтьу, в котрій написано, — шчо ось, мовльав, „јесть десь тајемна рука, котора подала знак — і сіли писати проти Россіїј статьті француз Мазад і С. М. де Жірарден, украјінофільство підньало голову в N 93 СПВѣд., а Каракозов вистрілив на царьа.“ „В поганиј час підньали ви це діло!“ казав мині тоді проф. Шульгин, бачите, шчо тепер починајетьсьа! Це буде не менш, јак 3-4 роки. Тепер усьакому, хто може послужити ділу освіти, треба замовкнути і сберегти себе до ліпших часів.“

Звісно, кн. Ш. Ш. зльутувавсь на таку статьтьу нашу. Кличе він нас до себе. „Ну, тепер ја бачу, јакиј погльад ваш на народньу освіту! Ја бачу, шчо ми справді не зіјдемось ніколи!“ — Ја ж і казав, шчо так, В. С. — Чудна і нудна бесіда наша тьаглась з 10 часів ранку до 12½. Ја все стојав на педагогичному полі, кньазь все зіздив на політику, толкував про сепаратизм; казав, шчо ніхто не хоче знішчити народністх украјінську, тільки в школу пустити украјінськоји мови не можна ні крихти, — бо буде з того сепаратизм. Ја знов таки звертав діло на педагогичне поле; кньазь попрікав менѣ, ја шчо навмисне покривају „задні цілі“ педагогикоју, шчо ја не говорьу того, шчо думају, одверто. „Ви гаварітье са мноју, как с паліцејскім на дапросье, Ви всье здьесь такіје! А ја с вами гаварьу, как кн. Алексанdр Прохаровіч Ш. Ш. с Міхајлам Пьетровічьем Др—м, аткравьенна, па русскі!“—Послідьні слова кньазьа були: „пусть ја па Вашему душітель народнасті, — но ліц ја нікаких не душіл. Ја вижу, что работать ми вмьестье нье можьем, но јеслі мнье нужна будьет душіть Вас, ја пазаву Вас так же чьесна і прьама, как тьеперь і скажу: М. П., бьерьегітьесь, ја Вас должьен душіть!“ Ја, сміјучись, подьакував кньазьа і сказав: „буду ждать, В. С.“

Через кілька часу получив кньзь запитаньнья од міністра Т-го, шчо ја за чоловік? Квьазь а т к р о в ь е н н а, п а р у с с к і, (однако тајком од мене) одповів, шчо „входіл в частнија снашьенија“ з NN і доиідавсь, шчо він „украјінафіл,“ шчо по поліцејському в Россіїј зиачить сепаратіст. Так почалась та девјатлітньа возньа з нами шпіонів, ученихх і не ученихх, которі кінчилась нашим подорожжьам

в Женеву, — але дальша і історія їїї, хоч не безінтересна, як картина з життьа наших університетів, та не має звьязку з сільською школою, і через те, ми їїї тут не росказуємо.

Чи само міністерство надумалось спитати князьа про нас, чи князь кивнув головою, шчоб його спитали, не знаємо. На виду було ось шчо: в „Кіевлянинѣ“ явилась статьтьа Іузефовича, доносчика на Костомарова і тілько шчо перед тим на нашого друга Судовщикова, — Іузефович назвав підняте нами діло читанки з постепенним переходом од крайової мови в школі до казенної видумкою „польської інтриги“, хоть казав при тому шчо „книг украйінських забороняти не треба і не треба забороняти їіх читати ученикам по за школами“ Звісно, ми отповіл, в СПВ., шчо ми говоримо з педагогами, а не політиканами (читай поліцейскимн) та шче з такими невіженними і такими по вітру махаючими, як д. Іузефович. „Внимательный и знающій дѣло читатель, — писали ми в N 126 СПВ.,— могъ по нашимъ словамъ составить такой проэктъ букваря и читальника для южнорусскихъ народныхъ школъ: чтеніе начинается краткими фразами на народномъ языкѣ — пословицами, которыя бы представляли и бытовое и моральное содержаніе; въ параллель идутъ такія же фразы и пословицы и великорускія, которыя по оборотамъ языка и содержанію имѣютъ общее значеніе; затѣмъ переходятъ къ чтенію короткихъ и легкихъ расказовъ на народномъ языкѣ въ родѣ пѣсенъ, анекдотовъ и сказокъ, тоже выбранныхъ такъ, чтобы они были поучительны и по содержанію; послѣ этого можно приступить къ чтенію статей и на литературномъ языкѣ, возможно легкихъ по простотѣ языка и возможно болѣе общихъ по содержанію; за тѣмъ идетъ чтеніе бытовыхъ отрывковъ изъ малорусской искуственной поэзіи (Шевченко, Вовчокъ), болѣе трудныя статьи на литературномъ русскомъ языкѣ и наконецъ хоть и бытовыя великорусскія произведенія (въ родѣ Кольцова).“ Чи з поліцейськими ж говорити про такі річі?

Д. Іузефович замовк, — але зараз після того получилась в Київі бумага од міністра, на котору кн. А. Пр. Ш. Ш. дав таку джентльменьську одповідь. Шчоб прислужитись княземі кинулись на нас з поліцейськими статьтьами київськиї діректор Андрійашев, учитель Богатінов, — але

статьтьі ті не варті, шчоб про них говорити*). Кумедно хиба тільк те, шчо кн. Ш. Ш. примусив кожну гімназіју купити по 4 брошури Богатідова „Южнорусскій языкъ, южиорусская школа, южнорусская поэзія“, а в тіј брошурі не тілько писалось, шчо украјіньська мова — стидкиј спадок хлопства нашого народу у льахів, але ј те, шчо в украјінців не ма пісень, достојних того, шчоб јіх в читанку помістити поруч з ужъ какъ палъ туманъ! шчо в нас тілько ј јесть пісні, шчо „ој гоп, та по малу, та пошила штани з валу!“ І льуди, которі стілько знали про наш народ, (јак кн. Ш. Ш.), або так навмисне брехали про нього, (јак најмити кньазьа) мали в руках својіх дольу школи народу нашого!! І таким пустомельством скінчилось в кіјівському учебному окрузі таке діло јак Читанка, прилагоджена до народу нашого!!**)

В Петербурськіј печаті обізвалось за наше діло два голоси земців: д. Закревського з Черниговшчини ј Полтавшчини і бар. Корфа (статьтьа „Земскій вопросъ“). Та ј то було сказано всього по разу, все в одніј газеті—СПВідомостьах д. В. Корша. Другі або мовчали, або мололи не знать шчо про польську інтригу, јак „Моск. Вѣдом.“, або на цеј

*) Ми б зовсім не згадували про цьу плісінь, јак би д. Б. не належав до тих „калік перехожих“, которим отдано було тоді до рук діло народніх щкол у нас, а д. А. не був зроблениј „предводитдлем“ тих калік, јак говорила одна тодішньа кијівська кумедна опера, зложена на ту всьу зграју.

**) Інтересно, шчо заступившиј на час місце д. Шульгина в редакціј «Кијевлянина», д. Авсьејенко, післьа нашоји одповіді д. Јузефовичові, шчо не діло таких політіканів, јак цеј пан судити про наш «проект букварьа і чітальніка дльа јужно-русскіх школ», — написав, (Кијевл. 1866, 60), шчо він і не думав, шчоб політична газета могла містити цілиј рьад (?!) передових статеј по «такому крошечному вопросу изъ крошечной школьной педагогики», — а потому він з д. Јузефовичем праві були пуститись в політичні розглагольства. Тепер великиј публіціст «Кіевлянина» спустивсь в «крошечну школьну педагогику» і служить в комітеті мініст. нар. освіти, коториј іменно перегльада школьні народні книги, певно не за крошечні гроші!

От таким то льудім, которі своји власні слова стільки ж шанујуть, јак торішніј сніг, —отдано у нас в руки свьате діло народньоји школи і книги!! Јак кому завгодно, а по нашому ці «крошечні» слова д. Авсьејенка варті крадіжки 6000 рублів другого члена того ж комітета і другого романіста «*Русск. Вѣстника*» Болеслава Маркевича.

раз і Аксаковська „Москва“. Педагоги, јак Ушінскій, Водовозов і Вессель, котриј тоді був шче в совіті міністра, тепер мовчали, хоч ми говорили тільки те, шчо вони казали раніш. Так з тіјі пори казенні і полуказенні учені педагоги в Россіјі, славјанофіли і т. д. *мовчать про украјінську школу*, шчоб з неју не творили невіжденні чиновники.

Коли ми вдруге підняли розмову про цьу школу в 1874 р. то вже зовсім ніхто не озвавсь за нами.

В 1874 р. діло це кінчилось шче гірше, — за те далеко курјознішче. Рік перед тим случилось нам посміјатись над дуже незручно зробленоју кумедијеју, підкурьованьньам ладаном міністру Толстому киівськими прислужниками: шпіоном Јузефовичем, і најмитом за 6000 рублів грошій редакторм „Кіевлянина“ проф. Шульгиним, которих куплену хвалу „Моск. Вѣдом.“ видавали за голос „матері городов руських, міста звідки двічі пішла освіта по Русі.“ Ми показали, шчо напр. Јузефович казав колись перед Пироговим зовсім противне тому, шчо тепер кричав перед Толстим, і шчо треба бути „провінціальным риторам,“ шчоб, јак Шульгин, давати, јак небудь ціну, та шче і хвалити Јузефовича. (Вѣст. Евр. 1873 р. Декабрь. По поводу кіевскихъ застольныхъ рѣчей.) Звісно, цього подарувати нам не могли ні Јузефович, ні Шульгин, ні граф Толстој, до котрого тим часом поступив в товаришчі наш старнј знакомець кн. Ширинськиј. До чого ж було причепитись у нас, јак не до нашого украјінства. Украјіні приjшлось заплатити за гріхи наші!

З початком 1874 р. почав провинціѣльниј ритор в „Кіевлянинѣ“ брехати на нас, — а дльа благовидности на „украјінофильство“ в загалі. (Нічого сказать: сберіг себе до ліпших часів!) Брехав він з поводу однодневноjі переписі Киjіва на Географичне товариство в Киjіві, брехав з поводу статьті нашоjі про Максимовича, которим буцім то ми закривајем украјінськиј сепаратізм (а Максимович льубісінько, јак і ми, радив галичанам писати по украјінському, тільки вмів „держати язик за зубами“ перед начальством). Трудно було ждати, шчоб пропустили киjівські доношчи-

ки таке діло, јак археологичниј зјізд в Августі 1874 року, — де Украјіна, украјінська мова, піспьа, орнамент, наука показались перед ученим світом руським і заруським. Попереду однако доношчики були запечалились перед тіјеју, скажемо прьамо, честьу, з јакоју украјінські учені виступили на тому зјізді. А поки шчо, поки кијівські і пријізжі археологи читали своји реферати та јіли великі риби у генерал-губернатора та в кн. Демидова-Сан-Донато, або јіздили на параході по Дніпру дивитись на городишча та могили, — жандарми половили по Россіјі молодих соціалістів, шчо „пішли в народ.“ Це була перша новина, про јаку довідались археологи, верпувшись з Вишгородського городишча в Кијів.

Јак було пропустити кијівським доносчиком такиј час! В першому ж числі „Кіевлянина“ післьа того јавилось письмо редактора „Слова“ д. Плошчанського, сердитого на „злонамѣреннаго корреспондента СПВѣдомостей“ за те, шчо тој ловив јого „двуручничество“ перед слав. комитетом і австр. урьадом. „Извѣстный своею злонанѣренностію кіевскій корреспондентъ СПВѣдомостей“, то б то Ваш покірниј слуга, обвиньавсь, јак голова злостного украјно-польского сојузу, коториј не даје жити патріотам ні в Кијіві, ні в Львові. Затим, пішло, і пішло! Попереду „Кіевлянинъ“ перебрехав наш спор з проф. Міллером, про билини і думи, потім пристав „Голосъ“, „Русскій Вѣстникъ“, перебрехавшиј статьтьу нашу в „Правді (дивись об тім віденьську брошуру нашу „По вопросу о Малор. литературѣ“), шчо, мовльав, „украјиофіли“ отбивајутсьа од обніманьньа туранців — москалів“ хотьать одірвати Украјіну од Россіј до Польшчі, або поставити „свого царьа“, —або хоч вигнати мову великоруську з усіх школ і т. д.

Јак раз тоді, јак „Кіевлянинъ“ розбрехавсь в вольу, пријшов „Вѣстникъ Европы“ з згаданноју статьтьеју, — проти котороји нічого не можна сказати, стојучи на науковім полі, і навіть на поліцејскому, тілько јавному. Більша половина статьті, — про погльади німецьких і французьких учених на крајеві народні мови, — була писана по нашому вибору особоју нам близькоју. Ми додали до того кінець статьті про діло цих мов в Россіјі, особливо на Украјіні. Кијівські брехуни і шпіони, которі добре знајуть, шчо в кого і в боршчі кипить, добре знали, хто то Л. Д., јак була підписана статьтьа. Вони кричать про

наш сепаратизм, про те шчо ми звемо москвичів турнцьами, — а тут така статьтьа! Як тут буть?! Пригадали написати: „ось, мовльав, розумна статьтьа, котора зверта сурьйозну увагу на важне діло! Ось як думають розумні льуде у німців і французів! Не те, шчо наші украйінські дурисвіти, которі тілько льакають льудей, та перешкоджають сурьйозним педагогам розбірати таке важне діло, як „народньа мова і крайеве житьтьа в народній школі!“

Як пішли, як пішли, — дійшло до того, шчо в Маю 1875 р. каже нам попечитель округа — од міністра — подавати в отставку з університету. Ми кажемо: „хай лучше сам міністр вижене.“ Міністр, звісно в самодержавнім царстві, ховаєтьсьа за царьа. Треба нальакать царьа. Царь же на те і самодержець, шчоб не знати, шчо в його царстві дієтьсьа. Каже: Д — ва прогнати з Київського университету,*) а шчо таке украйнофильство, хай розбере комисія: з гр. Толстого, Лузефовича, шефа жандармів Потапова і міністра внутр. діл Тімашева (теж бувшого жандарма) — все, як бачите народ в педагогиках та філологіях дуже далекий, шчо ваші Макси Міллери, та Грімми! Певно, це вже такі учепі льуди, шчо хоч про яку мову і школу розсудьать. Царь придумав таке, або ліпше послухав совіту других, в Августі, объявив в Сентьабрі 1875 р. в Київі, — а комисія зібралась тілько в Апрілі 1876. Кажуть, шчо київський генерал — губернатор кн. Дундуков-Корсаков вговорив царьа в Лівадії. куди поіхав царь з Київа, пе робити скандалу, збірающи таку комиссіу з Лузефовичем. Однако „царь ие ашібаєтсьа“ — і раз поставлена од нього комисія вважаєтьсьа сушчоу. Може б вона так і пропала, — коли, кажуть, чогось, проіздом через Київ, Тімашеи ие помирився з ки Дундуковим — і комиссія зібралась. Щчо вона придумала і шчо підсунула цареві підписати в Маю 1876 р. як раз тоді як славяне стали кликати, шчоб „царь асвабадітьель за рускій виступіл прьедьел“,— звісно: всі украйіньські книгі заборонити, окрім поезій, котрі можна печатати

*)Т. ј. милостиво: веліти нам податись самому в одставку з тим шчоб не бути і в Одессі і в Харькові, а в другі місьа можна: та ми вшать в одставку пе подались самі,—а зволіли зразу бути отставленому самовольством начальства од усьакої служби.

тільки таким письмом, јак ніхто ие говорить на Украјіні, та ј ті пропускати тільки через Петербургську цензуру, котора, конечно, не буде пропускати (і не пропуска!) ні одніјі. Географичне товариство в Кијіві закрити, Др — ву і Чубінському заборонити жити в Украјіні і в столицьах (Чуб — ому тепер дозволили бути в Петербурзі).

Так за гріх одного, шчо не дав добре збрехати најмитам гр. Толстого брехуни одплатили цілій Украјіні! Тепер вже не тілько в школі, в школьнїј книгарні, але ј скрізь по Украјіні зарізали брехуни печатне слово украјінське!

Іак брехуни?! скажуть вони. А шчож Ви робите тепер в Женеві, хіба не „сепаратізм“? Чуло наше серце!“

Ми не будемо ростолковувати кијівським, московським і петербурським брехунам, чи „сепаратізм“ та „польська інтріга“ те діло, шчо ми робимо в Женеві, чи шчо инше. Де хто з них і сам те зна добре. Про цих льудеј можна росказувати, јак про гнјј, шчо вијіда очі нашому народові, — а говорити, споритись з ними про наші гадки і заміри не варто. Ми хотіли тілько показати цим усім оповіданьньам, на чому держатьсьа в казеннїј Россіјі такі діла, јак освіта, наука, — і јак мало шче вміје і сміје стојати за них Россіја не казенна.

Гонка на „украјнофильство“ зза особистоји врази, доторкнулась іменно більш усього науки, а особливо сільскоји освіти. Мало того, шчо зупинилась наука над Украјіноју через те, шчо закрите географ. товариство в Кијіві, — сільськиј льуд по всіј Украјіні втратив ті книжкі, которі росказували јому науку јого рідноју мовоју, — книжкі зовсім і не бунтовські, јак „Про небо та земльу“ „Про сили земні“, „Про звірів“. Кажуть, шчо це украјінські „паничі — дуросвіти“ видумали писати ті книжки,

а народ їх не хоче знати. На це скажемо, — щчо в остатні два роки розходилось по Украйіні по 27—30000 таких книжок на рік; тут значить не паничами — дуросвітами пахне. Прибавимо, щчо Петербургський комитет грамотности з його всероссійскою організацією, з помочьчу чиновників, земців, і т. п. *на всю Россію* роспуска тілько 40.000 книжок на рік.

Так ось який духовний хліб отньав оцлутани. брехунами руський царь у украйінського народу. Ті книжки хоч трохи могли поповнити ту недостачу, котра виходить з того, щчо в школах украйінських учать по чужому. Хай би вже як єсть, а вивчили там наших хлопців кириловської азбуки. А вже б хоч опісльа вони б знайшли зрозумілу їм науку в книжках, їх рідною мовою написаних. Так ні!

І післьа того, хто ж буде дивуватись, щчо нічого не може держати в серці своїм усякий, хто хоче освіти украйінського народу, до царства руського, як ненависть! Слідуючий примір покаже, як розбива наше начальство з його найтитами усякі самі смирні думки про те, щчоб вменшити ту біду, щчо в школах на Украйіні учать по чужому.

В 1868 — 69 рр. був собі в Борзенському повіті учитель сільський В. Добровольський. Він на ділі допевнився, щчо не можна вчити учеників по книгам, которі написані були дльа московських країв иноді і не письменною, а чисто московською мужицькою мовою. Знав Добровольський, щчо вчити по украйінським книгам заборонено, і щчо заборонено наіть вставити в школьну книгу рьадок — другий по украйінському (колись покойник М. О. Максимович видав Букварь дльа наших школ, — де в початку було по церковному, далі по московському, а вже в кінці був один листик украйіньських народних приказок, — пословиць. — Так було написано виданьня 1862 р. а в 1864 р.

цензор не пустив вже цього остатнього листочка, — хоч „пословиці“, „народньу мудрость“ так хвалять в усіх науках про школьні книги!) Добровольський придумав таке трудне діло: зложити Буквар з таких слов, которі б були і московські, і наші,— шчоб в йому все могли зрозуміти хлопці борзеньські. Зложив він таку книжку, — росказав в переднім слові, за чим вона така, назвав їїі „Букварь для южнорусскихъ нар. школъ“, а земство борзенське напечатало його. Пройшло кілька часу, — виданьня розійшлось. Зробили нове. Коли це губернатор черниговський, Попанджулідзе зайівсь з земцьами — і задержав книжку, за тим шчо, мовльав, земство борзенське не мало права печататн їїі без спросу начальства учебного. Пішла книжка в „попечительскиї совіт“ в Киіві. Тут почали їїі рвати, найбільш профессор педагогики д. Гогоцькиї (з опольченоїі родини попівськоїі в Подольїі) і проф. руського письменства Селін (з купців тверськоїі губернііі) — тепер вже покійник, шчо в1860 році читав нам в університеті „Колоколъ“ Герцена, — (в 1868 році він звав Герцена собакоюу, шчо лаје зза аглицького паркана на руського царьа, і ставив Вассіана Рила вишче Герцена), — і ластився до польаків, кричучи, шчо вишче Красінского иема иікого в поезіїі XIX віку, а в 1866 р., коли повіјало„ обрусенієм“, писав, шчо треба учителів письменства руського у нас поставльати не инакше, јак москвичів. От ці то два зиатоки украјінськоїі мови напались на книгу Добровольського. Один кричав: јака така јужно-руська шкала?! другиї вишукував окремні украјінські слова в нїј. Попечитель, генерал Аитонович, јак кажуть, чоловік сміливиї, і поміщник јого Тулов, которого начальство вважило украјнофілом, — обоје украјінці, — мовчали. Совіт присудив: де шчо в книжці перемінити і заголовок: „для южнорусскихъ школъ“ — викинути!

Добровольськиї, коториї пішов в сільську школу з студентів университету ј думав видати цілиї рьад книжок цілком не противних законові, одначе пригианих до житьта нашого крају — думку своју залишив.

І однако же і в нас з голосу німецькоїі школи говорьать про „нагльадну“ науку, (Anschauungs Unterricht) про науку про рідинї край(Heimathskunde) і т. д. Тілько те балаканьня буде пусте, особливо шчо до не-московських крајів, поки буде панувати невіжение начальство з јого таким

же невіженним страхом усього мужицького, а особливо не-московського. Навіть ростолкувати публиці і учителькам, шчо то воно за нагльадна наука і наука про рідний край, не можна буде, поки будуть такі порьадки, як тепер, шчо і рьадка не можна напечатати в школьній книзі по украінському. Через те въ Россіі нема власне ні однієї книги школьної, котра б мала шчо небудь подібне хоч тим Heimathskunde, які есть в Германіі, навіть в Пруссіі, котра стільки пролила крові, щчоб зіднати всіх німців, і котру передражньує начальство петербургське і московські мудреці „абрусьенія.“ В Пруссіі бачимо школьні книги: *W. E. Beiche* — Heimathskunde der Provinz Sachsen; *L. Fritze* — Kleine Heimathskunde der Provinz Brandenburg, *H. Guthe* — Die Lande Braunschweig und Hannover, *G. Neumann* — Kleine Heimathskunde der Provinz Preuszen, der Provinz Pommern, der Provinz Schlesien, і т. д. У нас самі тітла таких книг пішли б за „сепаратизм,“ як заголовок букварьа Добровольскаго. У нас тільки в остзейських німців есть „Heimathskunde“ *(G. Blumberg* Dorpat 1869). — Так же само не може бути в Россіі, а особливо на Украіні, і путніх наставників співу, або мальуваньня в школах краєвих, дітських играшок і т. д., а ввесь світ зна, які чудовні пісні украінські, як багато чутьтьа красоти мають украінці і т. п. Інтересно, шчо один учитель в Кііві, д. Мурашко, видав було показчика малюваньня дльа власного краю, де були вибрані картинки не з далекого житьтьа, а з близького, украінського. Був там і образ Шевченка, — одначе в новому виданьні мусив він поперсміньати де-шчо, а Шевченка зовсім викинути.

Тілько чудно якось, шчо замісць Шевченка поставлено там Тургенева, — а не Миколаја Павловича, як на памјатнику Тисьачелітіја Россіі, як це зроблено було колись після доносу Лузефовича проти проєкту памјатника. Ну, та думаємо, шчо тепер після „Нові“ Лузефович не попустить і замісць Тургенева побачимо в школі мальуваньня Мурашчинї по меньшій мірі Муравјова, а може дльа Heimathskunde, і самого Лузефовича. (Певно, шчо перша краєва нагльадна книга буде: Heimaths Spionenkunde.) Тепер д. Мурашко заложив школу дльа мальуваньня в Кііві, і ми можемо запевнити його, шчо школу ту закриють, коли вона почне мальувати картини з рідного житьтьа і історіі. І при тому не перестануть молоти язиками і про

народність, і про природність (реализм) і про те, як то добре, шчо в Італії була школа живописі і римська, і флорентинська,і болонська, і пармська, і венеціянська. О, у нас на чужиї кошт язики! „Музнка та і годі!“ як каже Шевченко.

Спитаємо: хто виграє з цього усього? Школа? Наука? Умілость? Може хоч спільність Украіни з Московщиною?- Звісно, ні! Так яке їм діло до всього цього, тим неукам, або вивченим крутіям (софістам), прожорам, лакеям і зайцьам, — з котрих в Россії складаєтьсьа вишче і нижче начальство і їх наймити в печаті. Їм аби „день до вечіра,“ аби вислужитись, накрастись, — а там хоч потопись усе!

Ну, чому або навіть кому користь з такоїі пакости про яку довідались ми цими дньами? Був в Александровському повіті, Катеринославськоїі губерні, учитель Яків Новіцькиї, — і учитель добриї і шчириї. На лихо собі дуже шчириї. Звісниї в Россії писатель дльа школ, д. Водовозов каже, шчо добриї учитель непремінно мусить бути „коллекціонером,“ збірати усьаку цікаву річ в своїому краю. Д. Новіцькиї родився і жив на Украіні, — і мусив збірати украінське зільлья, украінські приказки, пісні, казки. Раз в газетах прочитав він, шчо ми видаємо пісні і казки, — і написав до иас лист, питаючи ради, шчоб їому зробити з його збором. Ми попросили дати одно дльа наших виданьнів, друге дльа геогр. товариства в Кіїві. Він прислав. Матеріял був цікавиї, — ми його напечатали, а шчоб хоч чим їому оддьачити послали їому виданьиьа наукові, подібні тим, дльа яких він збірав свіїзбір (Казки Рудченка, Чумацькі Пісні, Записки Геогр. Общ.), — бо він питав в нас, де б їому побачити приміри зборів. Ми обміньались двоматрьома листами, в котрих не було ні слова про політику, а все про иаукові збори вигадок народнього слова. Скажемо прьамо, — ми берегли Новіцького, прикладно до того погльаду, якиї ми написали вишче про доброго сільського вчитель̀а. Казки і споминки Новицького, шчо ми напечатали в своїм зводі „Малорускіи Народныя Преданія и Расказы“, звернули на себе увагу ученых (Веселовского, Костомарова) — збірник став купуватись и тих краях, де живе Новіцькиї. А тут шче наступила война сербсько-турецька. Новіцькиї надибав на кобзарів, шчо співаюуть, старих дідів, шчо розказуюуть про колишні вііни козаків наших з турками. Сердешниї, — він повірив,

шчо в Россіјі ціньать сбіршчиків матеріјалу наукового, ціньать споминки народні, которі підходьать під інтерес нашого часу. Він став шче записувати пісні і спомини козацькі, став печатати јіх в газетах (Одесскому Вѣстнику). Новіцького замітили! А за тим „по распорьажьеніју учебнава начальства учитель Јаков Навіцкиј на случају нахождьсніја у ньево шести маларассіјскіх кніг, удальајетсьа ат службы!“ (Шчо ті книжки були цензурні, а не јакі небудь „Парові Машини,“ — видно вже з того, шчо инакше діло б не кінчилось тим, шчо Новіцького з служби прогнали.)

І пријдетьсьа Н — ому кидати на вік привичну льубезну роботу, а може пітти з торбоју. А учені, которі хвалили јого збори, певно і не знатимуть, шчо з ним сталось, а хоть знатимуть, то мовчатимуть. Мовчатимуть редактори газет, мовчатиме земство, хоч воно могло б хоч так писати про школу в нас, јак писав б. Корф, моглоб оступитись за свого учительа. Мовчатимуть і ті вороги турків, наші славјанольубці, которі раді пригадати старих козаків, — та тілько не раді, шчоб на Украјіні був спомин про дух јіх, радо мельуть јазиками на Мітхада Пашу, шчо хоче усіх болгар поробити констітуціонними „османлісами“, — а самі мовчать, або похвальајуть, јак урьад петербургськиј дума всіх обрусити в самодержавнім царстві својім. А воно навіть виходить і не „обрусеніе“, — а просто „обрушеніе“, — здирство, темнота, — појіданьньа усіх чесних і шчирих льудеј.

Та воно навіть і не урьад, не партіја, ті шчо панујуть тепер в Россіјі і верховодьать в ніј, — навіть не льуде; то просто ті „сороки коротко-хвості“, про которих каже одна сатіра Шчедрина (Между Дѣломъ. Отеч. Зап. 1875. г. Сентябрь), про которих він каже: „Дѣлая пакости, иногда равносильныя злодѣяніямъ, они вовсе не сознаютъ не-

ключимости своего творчества, но лишь выполняютъ провиденціальное свое назначеніе". Сорокам тим коли пробуєш ростолкувать, шчоб вони хоч побоялись „суду історії, хоч подумали про дольу дітей своїх", то вони можуть тілько одмовити своїм невіженним скреготом: „А наплевать намъ на исторію! наплевать на дѣтей! и мы — навозъ, и исторія — навозъ, и дѣти наши — навозъ!"

Здаєтьсьа, јак не мало шче в Россії освічених льудеј, розумійучих де спасіньња рідного крају, — а трошки б јім сміливости та згоди між собоју, та твердости, — то можна б було і тепер так торохнути по тим сорокам, шчоб тілько пірја з них полетіло! Так ні! У руських освічених льудеј не стаје навіть сили на те, шчоб хоч виставити всі пакості тих сорок перед всесвітні очі.

Тепер, по мислі нашого товариша даємо витьаг з статьті нашоји в *Правді* „Антракт з історії украјінофільства" (1863 — 1872 р.), того, шчо в нїј говоритьсьа про школу і школьне письменство. Статьтьа та писана дльа Галичан, давно, в 1872 р., при инакшому стані діла украјінського і писана не нарочито про школи. Однако в нїј росказано дешчо з того, об чім мало звісно читајушчим льудім і в Россії і шчо вијасньа, јак довелось діло украјінськоји школи до того, на чому воно стојіть тепер, — між инчим, чому і кому треба подьакувати за першу заборону книг украјінських і украјінськоји мови в школах, јак виросли зерна тіјі заборони в Кијіві і јак розрослись в звьјазку з ходоју державних діл в усіјі Россії за рр. 1860 — 63 і далі. Ми думајемо, шчо тому з читачів наших, ко-

торий сам не був свідком всіх тих діл, про які ми росказуємо, наша повість про те, шчо ми бачили і пережили в школьному ділі на рідній украйіні,— згодитьсьа хоч би дльа того, шчоб прирівньати причини першої заборони украйінськоїі мови в Россіїі з найновішою через тоі закон, шчо видав цензор Александ II *Освободитель* по указу Михаіла I *Доносителя*. Замітим однако, шчо в школах украйінська мова була заборонена шче з самого 1863 р., з причин, шчо про іх говорить і та статьтьа, витьаг з котороїі (з легенькими одмінами) іде оце далі.

1872 року в киіві поіавилосьа друге видаиьньа перегльаду физичноїі географіїі під заголовком Де-шчо про світ Божий, а також друге видаиьньа Баіок д. Леонида Глібова.

Дві Киівські книжки старі знакомі: перші видаиьньа іх повиходи ли шче в 1863 р., і з того часу книжки ці мали дуже чудну дольу, тісно звьазану з долеіу украйінського діла в остаиьні роки.

Рік 1862-і був часом самого гарьачого повстаиьньа украйінофільського духу в Россіїі, котриі мав собі органом Петербурську „Основу.“ У ніі-то д. Костомаров закликав публику і литераторів украйінських покинути, або хоч не довольньатись тільки літературним ділетанством, панською потіхоіу з лирики і стихів на мужицькіі мові; він закликав взьатись за поміч народові в іого освіті і виготувати дльа украйінського народу книжки наукові на іого мові. Дльа видаиьньа таких книжок д. Костомаров відкрив при редакціях Петербурських і Московських часописеі збір грошеі, а украйінська громада в Петербурзі, споможена і великоруськими літераторами та музикантами, зробила кілька літературно-музикальиих вечерів. Збір грошеі по листам і через концерти дав дуже швидко на це діло коло 5000 р. і коштовиі бік діла можна було вважати ставшим на тверду земльу. У д. Костомарова і др. були в руках і кілька кни-

жок, з котрих можна було почати печатаньня. З цих книжок першою і найлуччою по мові була Опатовича Оповіданьня з свьатого письма, котрих перший випуск і появився у Петербурзі в 1863 р.

Тим же часом і в Киіві молодіж узьалась, шчоб виготивити книжки дльа народньої освіти, — і з Киіва можна було ждати тим лучшого плода, шчо там молодіж мала практику дльа сього діла в школах недільних, в школі шчоденній при универстеті і в других, де учили по охоті студенти универстету. Першою книжкою сього роду була в Киіві напечатана „Де-шчо про світ Божий," випуск І-й. За першим випуском, шчо розказував физичну географію, готовий був другий — зоологія. Зовсім готовий був (у студентів универстету) і початок свьатців, се-б-то вибір з житій свьатих. (Характерно!)

У один час печаталисьа і „Баіки" д. Глібова, — і дольа іх звьазана з одним памьятним в Украіні ділом, котре, мені здаєтьсьа, зовсім незвісне в Галиччині, (та тепер вже і в Россіі); дльа того ja в коротких словах думаю зачепити і іого. Послідні роки 50-і і перші 60-і на заході Россіі були заньяті приготовкою Польаків до рухавки і противудіjаньньам з боку тамошніх руських громад і адміністрациі. У числі других вчинків польськоі шльахецькоі меншости на правобочній Украіні після 1857 і 1858 р. стоjав і замір спольачити та златинити тамошній руськіj народ через школи. З тою метою було в Киіві заведено таjне польське школьне товариство, а польські пани стали вбивати і старшому начальству и краіі, шчо постати маjуче увольненьня крепаків тоді тільки може бути направлене здорово, jак вони будуть освічені письменством, і дльа того стали випрошувати у генерал-губернатора вольу закладати при паньських дворах школи дльа сельан. Нічого говорити, шчо в тих школах учили ксьонзи католицькі по книжкам польскім. По таким же книжкам учили в Киіві навезених з сел локаів и польські студенти университету, котрі иноді били тих хлопців страшенне. Проти таких замірів пельского паньства стае попереd усього противенство у двох місцьах правобічноі Украіни: студенти-украіінці в Киіві з 1859 р. завели три недільні школи, а потім шче і шчоденну; за Киівськиси школами стали заводитьсьа такі ж но всіх місцьах, де гимназиі або так звані тоді дворьанські училішча, т. е. прогимна-

зіјі, давали доволі руських освічених льудеј з учителів і старших учеників. У тому ж 1859 р. за приводом одного духовного, шчо тоді був учителем закону божого у Білоцерковськіј гимназіјі, а потім став кафедральним протојерејем у Софіјському соборі в Кијіві і мав велику силу у митрополита Кијівського Арсенија — П. Лебединцева — заведена була учительами гимназіјі школа народньа у Біліј-Церкві, Кијівськоји губерніјі і положено було почин невеличкого скарбу, на котриј заведено було кілька школок при церквах кругом Білоји-Церкви. За недостатком малоруських школьних книг, в школах недільных учено більш по великоруським, але не цурались тоді і бувших в печаті украјінських букварів Шевченка, Шејковського (один з учителів у Кијівських школах), Строніна (учитель гимназіјі і роспорьадчик недільних школ у Полтаві), Яшченка (студент универс. і учитель в школах у Москві) і др. Часом пројавльалась і на правому боці Дніпра „Граматка“ Куліша, бо хоч вона ј була заборонена администрациеју квјівськоју по доносу польських панів, буцім-то вона доводить народ до гајдамацькоји різні (знај: перебива дорогу польским букварьам), але на лівім боці продавалась беззаборони. Печатані в Петербурзі маленькими брошурами вибірні твори Шевченка, М. Вовчка і др. украјінських писателів роздавались ученикам школ недільних по Украјіні обох боків теж беззаборонно нарівні з книжками россіјськими. Звичајно, шчо все незрозуміле в цих послідніх книжках розтолковувалось хлопцьам мовоју рідноју, украјінськоју. Не знајемо, чи того ж держалисьа ј у школах, заведенних за приводом Лебединцева, але думаемо, шчо так, бо Лебединцев, ставши редактором "Кијіських Епархјальних Відомостеј", вів полемику з видавцем Петербургського јаро-клерікального та реакціјного і колись-то дуже сміхотворного в Россіјі тижневого виданьньа „Домашньа Бесіда“ — д. Аскоченським, обороньајучи проповідь по украјінському і доказујучи користь з украјінського перекладу біблији. (Аскоченськиј сам украјінець з роду і за часи турецькоји віјни р. 1854 — 1856 писав по украјінськи, слідом за Гулаком-Артемовським, стихи з „војінственним азартом“, — але узьавшись за діло јароји реакціјі, напавсь і на украјінськиј рух в Россији, по јого звьазку з другими на перед ішедшими думками тих часів.

Так зачавсьа було на полі украјінськім в Россији зріст

народнього школьства і народнього школьного письменства, литератури, зріст, до котрого була прихильна і уся скільки небудь мавша силу журналистика великоруська в Россиї, не виключаючи і московських великорусофілів (так званих славьанофілів), котрі хоч і спорились з „Основою“ про широкість украйінського письменства, однако в „Руській Бесіді“ привітали „Проповіді“ Гречулевича, на половину писані Кулішем (Хомьаков), а в „Дні“ украйінський переклад евангелиї, котриї було виготовили петербургські украйінці і похвалила академія наук (Ильа Більаев), і навіть обороньали діло Костомарова від нападів Каткова (Ив. Аксаков). Сам Катков при своїх „Московских Відомостьах“ приймав попереду гроші, шчо слались по визову Костомарова на печатаньня украйінських книжок. Не малоїї ваги був і той бік зросту украйінських школьних книжок, шчо вони становились по школах, по мірі свого наросту, порьад з россиїськими і через те давали моготу школьарам користуватисьа і тим, шчо було зроблено в більш розвитому письменству россиїському. Як роскажемо нижче, і сам урьад міністерства народньоїї освіти не тілько не ішов напроти такого зросту народнього украйінського школьства, а шче старався запомогти йому.

Одначе — не так склалось, як ждалось. Діло споганили підкопи ворогів, дух старовини і потьагу назад, розбудившиїсьа в Россиї з 1862 — 64, та треба признатись, і власна безтактність і недбалість украйнольубців.

Нігде правди діти, — першиї, хто став проти украйінського школьства, були польаки нашого краю, т. ї. польські пани. Ми вже згадали, як вони вистарались, шчоб було заборонено „Граматку“ Куліша в київському генерал-губернаторстві, з поводу, шчо буцім-то вона розбужує в народі стариї козацькиї і гайдамацькиї дух. Сміх льудьам сказати, але пани київські показували генерал-губернаторові на картинку в „Граматці“ — одну з тих, шчо лиш задлья самоїї окраси були поставлені в кінці глав, а вона мабуть була взьата з якого небудь физичного виданьня: було намальоване дерево, розбите блискавкоюу і під деревом чоловік; ото, казали пани, образ того, як розбужене хлопство мусить розвалити порьадок громадськиї і перебити панів. З записки про недільні школи знатного хирурга Мик. Ів. Пирогова, котриї був у Київі куратором учебного округа в рр. 1858 — 1861

і дуже ліберально державсьа до польаків-студентів, але јавно виказував, шчо тілько самодільність і самопорьадок малоруськојі громади (сам Пирогов великорус) зможе по праву і успішно боротись против польськојі сили в західно-руському крају, — так з записки сього безстороннього і великого ума чоловіка видно, шчо перші жалоби против недільних школ, јак буцім-то діла повстаньського табору в Россіјі, дійшли до јого від польських панів. „Ја — каже Пирогов, — з цих жалоб бачив, шчо, значить, школи јдуть гарно“. Але другі не були так дальновидні. Та другі не були ј так освічені, јак Пирогов. Друга сила, котра слідом за польськими панами підньалась проти недільних школ, було вишче духовенство, особливо митрополит Ісідор, шчо був попереду у Кијіві, а потім у Петербурзі. Митрополит Ісідор був вельми непријазниј профессору історіјі россијськојі в кијівському университеті Павлову, котрого загальниј голос почитав головоју вольнодумного кружка в Кијіві і котриј мав најбільшу вагу у студентів і був головниј зачинатель недільних школ в Кијіві, а потім назначен був Пироговим і іх урьадовим догльадчиком. Діло народньојі освіти було тим ближче дльа Павлова, шчо він був сином одного великоруського пана від крепачки з ніжегородськојі губерніјі. В попівських кругах у Кијіві, котрі мали велику силу у жінкі генерал-губернатора кн. Васильчикова, проф. Павлов вважавсьа за „безбожиика“. Јако такого ненавиділи јого ј польські богомольні льуде, котрі мали силу не тілько у панів, а шче (одмінно від руськојі громади) і у самих студентів. „Павлов — казали і студенти-польакі — безбожиик і космополит“. А Павлов, тількі замісць формулі императора Миколаја Павловича: православіје, самодержавіје і народность (оффиціјальна), завше прикладав до історіјі мірку розуму і „гуманності“. Здајетьсьа б то, шчо польакам така мірка мусила бути самоју льубезноју; так ні. „Павлов — казали вони — безбожник і космополит; такими ж становльатьсьа через јого і руські студенти, а дльа того ми мусимо віддальатисьа від братаньньа з иими, бо Польшча католіцізмом і націоналізмом держитьсьа*).“ Та сього мало: багацько студентів-польаків, зібравшись з ксьондзом Г—ським, тоді льу-

*) Це все, шчо ми тут розказујемо, мало кому понятне, окрім тих,

бимим кијівськими клерикалами проповідником, ні мало, ні багато, а тілько lege artis виголосили анахтему Павлову. Росказујуть інколи, шчо буцім то тоді прокльато було і профессора всеобшчоји історији Шульгина, шчо на тој час викладав період реформаціји в ліберальному духу, і профессора політичноји економіји Бунге, шчо був членом в редакцијнij комиссіји по крестьанському ділу. Јак воно справді було, не знајемо. Але тоді в Кијіві Шульгин і Бунге вважались студентами і не студентами за льудеј партіји Павлова, — і проти них ворогували попівські кружкі, которих „дитинoју-предателем“ був тоді софіјського собору піп Крамарев, шчо через кньагиньу Васильчикову хотів виперти јіх з дівоцького інстітуту, де Шуль-

---

хто дијсне бачив все те својіми очима, (а таких людеј в Россіји не багато). Де-хто прьамо не вірить, шчоб так поступувати могли ті льуде, котрих самих гнітили и мучили россіјські порьадки Миколајевських часів. Але це тому дивно, бо у нас не знајуть близько історіји житьтьа і думок польських за останнij вік.

Було б ділом великого інтересу, јакби хто огльадів безсторонно ход польськоји літературноји і громадськоіј думки в Россіји за часи імператора Миколаја наприклад того, јак це зробив дльа россіјськоји у «Вѣстнику Европы» д. Пипін. З такого перегльаду мабуть довелось би признати, шчо між польськими панами (а инчих польаків в малорусько-білорусько-литовських крајах не бачимо, и инчих не може там і бути, бо там нема польського народу) і сістемоју Миколаја Павловича було ј геть-то більш звјазків, ніж думајуть в загалі за-дльа того, шчо дивльатьсьа тільки на поверхність діла і бачуть, шчо польські пани робили глухе противенство національно-политичне россіјському урьадові, користуючись однакож самим основним јого стовпом : крепацтвом. Ми б знајшли в польськіј інтелегенціји тих (та ј не тілько тих) часів власну »тројцьу», ні трошки не вступаючу приведеніј вишче тројці Миколаја I — власниј легітімізм, клерікалізм, шче більш систиматично вироблениј, власне вченьа про оффиціальну народность, жаханьньа «західного духу» і повертаньньа під назвизьком «старопольського духу» до середньовікових ідеалів не дуже більшоји ціни, ніж ті, про котрі трубили казенні і добровольно-лакејські историки (Погодін, Шевирьов, Устрьалов) і публицисти Миколаја I, між котрими-то публицистами најголовнішчими були польаки Булгарін и Сенковскіј. В аналогіју московським романтикам-славјанофилам, шчо хоч не розривалисьа зовсім з тројцеју Миколаја I, але все

гин був інспектором. На ділі однако Павлов був всього меньше подібен до чоловіка, котрий держить коло себе „партію“, а його тодішні прийателі скоро зоставили його самого і на йому самому скупилась вся ненависть панько-попівської партії польської і руської, в руках котрої була тоді кньаг. Васільчикова. На которе панство і попівство треба не більш записати, — чи на польське, чи на руське, а тілько після того як кн. В—ва раз прошлась по київським недільним школам, начальство з Петербурга підписало вперше руку на ці школи по всій Россії. З міністерства нар. освіти пішла бумага про те, шчоб „вбільшити догльад“ над цими школами і не попускати шчоб в них вчили чому небудь більшому, ніж в ка-

---

таки знаходили в старій Русі Московській і земські збори, і вибір старшин, і вольний переход сельян, — можна знайти у малому польському кружку теоретиків колишнього « шльахетського гминовладства » (але тілько шльахетського); та не дуже богато можна в польській тодішній громаді найти аналогій тому енергичному кружку россійських «западників» (критик Білінський, професор Граповський і др., Герцен, Тургенев і инші), або українському шчиро мужицькому напрьамку Шевченка і Костомарова, шчо був подібен до романтичного славяпофильства і однакож як і «западничество», був далекій від церковного і національного узкогльадства. Ці всі напрьамки критикою, философичними статтьами, лекціями історичними, сатіричною і аналітичною літературою, почавшоюсьа з Гоголя, як тілько можно було, вели опозицію трилогиі Миколаја і приготовили россійську громаду до тих переміи, шчо тепер змінъаюють усе лице старого царства, колись-то оплоту всеєвропейської реакціі (тьаги назад). Те, шчо польаки в західній Россії так накинулись на украіінофильство, на «хлопоманію,» случилось не тілько з національних причин, а більше з культурних і соціальних, з того ж закону, по котрому і паньско-попівська, аристократично-клерікальна тьага також у східній Россії пакинуласьа на ліберальній напрьамок, котрій вона похрестила загальним назвиськом «нігілізму,» по закону, по котрому київські попи і московські доктринери-централісти так зіїшлись з польськими пайами в ненависті і брехньах на «украіінскій сепаратізм.» І там і тут — це «старій россійській порьадок» вставав проти «новоі вольноі Россіі.» Правдивим вольнодумцьам в коронних польських землъах треба б зрозуміти, шчо між панами украііно-литовськими, хоч би вони стократ брали часть у рухавці, і паном Катковим та шче гіршою,

зенних „приходських школах“. В своjіj записці в оборону школ недільних Пирогов прьамо говорить об ціj бумазі, jак об послідку обходу школ киjівських „одніjеjу особоjу“, котора вбачила в читаньньу учениками статьті по русскіj історіjі з народнього журналу — курси історіjі і т. п. З тодішньоjі розмови кн. В—оjі з Павловим видно було, шчо, окрім усього, вона образилась тим, шчо школи недільні були заведені без jіjі благословеніjа і патронату. Цього вона простити не могла, — і коли потім, jак казав Герцен, „кіевская дѣвичья кн. В—ой“ спромоглась побороти перед царем самого Пирогова, то з Павловим jіj справитись було шче легче.

Тим часом проф. Павлов переjшов у Петербург, де

ніж він, россіjськоjу полицеjсько-олигархичноjу партіjеjу (великопанським табором) jе крівне брацтво; за дальнішіх часів, коли післьа Каракозовшчини дуже підньавсьа в Россіjі великопанськіj і назадніj гурт, і сам Катков став замічати ті звjазки польських магнатів, прьамуjучих у соjузі з россіjськими назадниками до попсованьньа і того невеликого поліпшеньньа, шчо зроблено урьадом дльа сельан в західних губерньах. Газета «Вѣсть,» шчо у роки 1865-8 основана була на гроші петербургських і московських великих панів, а наjбільш предплатнтелів мала між польськими панами в західному краjу (на імjа одного пана коло Житомира висилалосьа на jакі небудь 2-3 села 132 екзем.), — газета «Вѣсть», шчо доказувала буцім усі реформи, зроблені в Россіjі за царьа Александра II, суть помилкоjу, а наділи сельан землеjу, особливо в західнім краjу, чистим розбоjем — показуjе правдивость того, шчо ми сказали про природне брацтво польского панства з россіjським поліцеjством і великопанством. Брацтво це становитьсьа шче міцнішчим через те, шчо між сімjами приближеними до вишчих петербургських кругів jе кілька jавних вихованьців jезуjітських. А це все зводитьсьа до того, шчо правдивим мужичникам (демократам) і лібералам (вольнодумцьам) у корінних польських земльах треба зрозуміти, шчо так званним польакам у західніj Россіjі нема другого виходу, jак або становитись вольнодумними (ліберальними) мужичниками руськими, або зоставатись польськими назадниками, — бо де нема польського народу, там нема місцьа і польському мужичництву і вольнодумству. Доки сього не взнаjуть Польаки у корінних польських земльах, доти і на самиj правдивиj мужичниj і вольнодумниj напрьамок польськіj буде падати великопаньська і назадницьска тінь од шльахецтва і попівсьтва земель західно-руських,

роспорьадчики всіх школ недільних вибрали його головоюу, але куди шче раньше перейшов митрополит Ісідор і переніс чутку, шчо Павлов есть червоний революціонер. Цій чутці дало ходу те, шчо в Харкові найдени були сліди студентського таjного товариства. Попівсько панськиj табор в Россиjі постаравсьа нальакаті урьад і Харковським товариством і школами, — а jак случилисьа в 1862 р. в Петербурзі пожари, то горло сього табору, „Московські Відомості“, шчо недавно перед тим перейшли під урьад д. Каткова, стали кричать, шчо пальать Петербург студенти-нігілісти, котрі через школи маjуть доступ до робочоjі черні і хотьать виправити jіjі на спосіб західнього пролетарійату. В таких доносах не обійшлось діло і без польських панів: уже за рік перед тим, jак киjівські участники школ недільних зньали з себе світописниj образ по прозьбі відjіхавшого в Петербург Павлова, по краjу полуденно-західному, особливо по гимназијах, куди деjакі з учителів школ недільних перейшли учительами, покончивши курс в университеті, — пішли поговірки, шчо це образ закльатих ворогів польщизни, котрі заприсьагли працьювати на jіjі згубу. У Петербурзі між доносами на школи і Павлова були j писані jавно польаками. Jак случились

і всьакиj по неволі казатиме — «польаки» там, де треба б казати тілько «назадники і паньство західно-руського краjу.» Нехаj же ті, котрим це не по серцьу, одречутьсьа од помjанутих назадників і панів, а з тим разом признаjуть, шчо на схід *од Сьана і з Буга «нема Польщчі», а jесть Русь [Біла і Украjінська] і Литва.*

Так писали ми в 1872 р. Тепер чуjемо ми, з галицких часописів, шчо j між польаками засновуjетьсьа громадьсько-мужицькиj табор (соціально-демократична партіjа). Чутка та тричі радісна дльа громадства і мужицтва украjінського, — але впjать ми мусимо сказати тіж самі слова, шчо зараз сказали. Хаj з першого разу польські громадники скажуть голосно-чужим і своjім, шчо вони не задумуjуть нічого і здалеки подібного до старого «одбудуваньня Польщчі» в старих грьаницьах 1772 року, навіть такоjі Польщчі соціалістичноjі, — і шчо де иема польського мужика. там дльа них кінчаjетьсьа і jіх Польщча. Тільки тоді не поновльатьсьа гіркі помилки 1862-63 рр. і настане правдиве і користне дльа обох боків брацтво і спільність праці польаків і украjінців, — а инакше і польськиj соціалист буде дльа нас хоч дуже перегонениj, а все таки шльахтич.

пожари 1862 р. то по царському приказу було звелено недільні школи скрізь закрити, і тоді ж наставлена була комиссія, котра повинна була вислідити дух і ціль школ недільних. Про дві петербургські школи було наговорено, шчо буцім то там велась соціялистична проповідь і давано читати кличушче до повстаньньа письмо „Молода Россія“, — але це не тілько не витвердилось при допросах учеників, а шче виявилосьа, шчо квартальниј умисне підбивав хлопцьа полу-ідіота, шчоб казав на допросі, буцім-то јому давали читати „Молоду Россију“, коли по правді давали читати тілько відпечаток з журналу „Народное Чтеніе“ про початок Русі: про Рьурика, Олега і т. д. Про другі школи по всіј Россиј губернатори донесли, шчо нічого протизаконного в них не замітили. Одначе комиссія, котроји голова був таjниј совітник Жданов, а секретар Пржебильскіј, виготовила доклад, у котрому росказувала, шчо недільні школи були ділом таjного товариства, мавшого метоју „ниспроверженіе существующаго порядка вещей и истребленіе царствующей въ Россіи династіи“. Усе діло школ недільних рухнуло! А в західним краі пропали едині руські народні школи; паньсько-польські остались без супротивників.

Правда, були шче јім супротивникі в Киjівськіј губерніј, але не багато було з них користі, — та мало того, з јіх вијшла нова біда дльа руськоји народньоји освіти. Јак стали заводитись педільни школи і завелись помьануті школи при церковних приходах коло Білоји-Церкви, митрополит Киjівськиј Арсеніј циркульяром, написаним дуже строго, звелів усім попам приходським завести при церквах школи. Загальна міра, јаку взьав митрополит, повела лиш до того, шчо школи позаводились на папері по всіх приходах Киjівськоји губерніј, а на ділі вони були або мало де, або вчили в них не попи, а наjмити з одставних солдатів, писарів і т. п., або діти більш пололи іерејські огороди, ниж читали граматки і псалтирі а про те, шчоб взьатись за новішчі способи навчати школьарів, з отцьами іерејами і говорити було нічого.

Скоро ј начальство замітило, шчо з школ митрополитських мало пожитку; кньазь Васильчиков доложив так званому “західному комитету“ державного совіта про небезпеченьство польськоји проповіді, требујучи од вишчого урьаду більшоји напруги в школьному ділі. По розвазі

західнього комитету царь звелів одчислити на перший раз 10 тисяч рублів на народні школи губерній Київської, Волинської і Подольської, поручивши міністру народньої освіти, д. Головину, взятись за діло устрою таких школ. Якийсь то архіерей з Владимирської губернії (у Великій-Русі) уже було визвався дати учителів з своїх бурсаків дльа тих будучих школ. Одначе начальство київське: і генерал-губернатор і куратор учебного округа одписали, шчо дльа сього діла треба учителів вивчених на місці і знаючих край і льудей в ньому. Міністр згодився, шчоб заведено було в Київі „Временну педагогичну школу", котра приймала льудей, де чого вчившихсьа вже то в гимназијах, то в семинаријах. Учить в сій школі згодились без плати дехто з учителів гимназій, а найбільш з студентів университету, тих, шчо вчили в недільних школах, јак раз перед тим, у Мају 1862 р., закритих. Студенти шче за півтора року перед тим думали ј сами взьатись за таку ж педагогічну школу, і один з них, распорьадчик подільської недільної школи, д. Вороной, вів про се јакісь переговори з Лузефовичем, котрий тоді дуже вольнодумствував і з польаками, і з руськими. З сих переговорів нічого не вийшло, але јак тілько заклалась „Временна педагогична школа", то студенти ці зараз далй безплатно своју працьу. Гроші, шчо мали јти на плату учительам, пішли на підмогу ученикам. З того ж часу окружний инспектор д. Тулов з чиновником генерал-губернатора Чепурним стали објіздити села, по котрім сельане охотно згожувались виставльати хати дльа школ і приплачувати 30—50 рублів учительу до тих 150—180 р., котрі брався давати ім урьад, і давати дешчо з огородини і др., тілько б мати „правдиві школи", а не такі, де діти їх тілько час тратьать або робльать на попа і јого сімју замісць наукі. Попробували було прилучити до діла і панів, але тілько дејакі згодилисьа дати грунт та дерево на збудованье школи, а більш говорили, шчо вони б раді помогти народній освіті, та бојатьсьа хлопоманів, котрі тілько ј думајуть, јак би пустити по школах гајдамацьку проповідь. Це казали ј ті пани, котрі, шчоб одчепитисьа, давали јакий небудь спорний з сельанами грунт, або кілька дубів на школу. Де хто дуже вже просто давав зрозуміти, шчо ті прокльаті хлопомани засіли вже ј у київську педагогичну школу. За перше пів року цьа школа вспі-

ла випустити 19 учителів і вчила 36. Дльа нових школ прийшлось подумати про те, шчоб хутчійше вистачити книги учебні і читальники, — і в Київі взьались за роботу над такими книгами украйінськими, а також і россійськими, але приспособленими до льуду украйінського. З міністерства на це діло було відпушчено 500 руб., на часть котрих почато печатати перше виданье „Байок“ д. Глібова. Тим часом по всіх гимназийах в Россіі ішли роботи над крітікоју проекту устава середніх і низчих школ, — мало не в усіх гимназийах київського округа совіти подали голос, шчо окрім россійської мови в школах мусить бути і мова украйінська, при чім учителі правобічних гимназий бачили в послідній живішчій спосіб шчоб боротись з польскими змаганьньами панувати над пародом руським. З петербургської громади украйінської дейакі льуде, маючи широкі стосункі, стали старатись в міністерстві про те, шчоб устав школьний дав украйінській мові первенствуючу ролью в школах полудневоји Россіі і министерство напечатало в своему журналі статьтью, доказуючу окрімність і самостоячість украйінської мови, шчо була перепечатана і у „Правді“. Мені здаетьсьа, цьа ревність шчирих украйінців була трохі крайньоју і безтактноју: бо дати первенство, а то і виключне панованьньа мові украйінській в школах, коли по украйінському писано було шче дуже мало, а школьних книг зовсім не було наготовлено, було б ділом більш рујнујучим, ніж будујучим, — бо через те народ украйінський зразу зводившьа по чиновницькому приказу на 5 — 10 книжок украйінських. Гаразд більш практичним було далі вести так діло, јак начался: готовити книжкі украйінські і уводити іх у школи рьадом з россійськими, вибірајучи книгу не по мові, а по ціні того шчо неју писано. Замір же зробити мову, на котрій шче не виготовлено було самих початкових книжок, казенноју (оффициальноју) в школах, — міг тілько визвати противенство иноді між самим таки народом, шчо і справді случалось.*)

*) Вороги украйінства не раз нагадували про такі случаји, однако не розказали про них јасно. Ми знајем кілька случајів де справді крестьане казали, шчо јім треба знати казенну, паньську мову, або де крестьане ображались, шчо јіх дітеј учать бабським казкам, а не церковному письму, — јак колись ображались громади швејцарські

Одначе самі назадовні кружки в россіјськіј громаді шче у 1862 р. мало огльадалисьа на украјінське движеньньа, ганьајучись більш за „нігілізмом“, ніж за „сепаратізмом.“ Правда, шчо хоч одного з авторів поіменованних букварів, д. Стронина, і арестовано в 1862 р. та ј з другими полтавцьами (між ними ј писавшого украјінські стихи д. Коніського) вислано до дальніх губерніј, але в карі Строніна „украјінська пропаганда“ була більше причіпкоју, бо ні в чому було обвинуватити, — а букварь був јавним доказом в украјінстві. Тілько польські пани по правому боці Дніпра кричали на „хлопоманіју“, і за ними почало потьагати близше до Дніпра панство лівобережне, шчо повело за собоју чутку про те, шчо ніби вишльуть кількох з молодежі з Кијіва і Полтавшчини до дальших губерніј. Післьа того, јак по допосу і з Перејасловшчини (кажуть, Трепова, тепер петербургського начальника міста) одвезено в Архангельск д. Чубинського (того самого, шчо потім працьував по зазову ј на гроші імператорського россіјського географичного товариства над етнографичним описаньньам правобічноји Украјіни), кијівські „хлопомани“ написали протест проти „клевет“, котрі на них зводьать паньські реакціонери обох

проти нових школи по сістемі Песталоцці до того, шчо ј школи розібрали по деревинам. От такі то по часті реальні бажаньньа народу знати паньську науку, по часті звички до старосвітського вченьньа роздували вороги украјінства до того, шчо буцім то самі украјінські мужики не хотьать знати украјінських книг. Ми знајемо, јак один мировиј посредник в 1863 р. д. Рахубовськіј, в Гадьац. пов. Полт. губ. начитавшись «Москов. Вѣдом.», довів одного старшину, котриј попереду роздавав хлопцьам украјінські метелики, до того, шчо тој позбірав јіх і отдав назад тому, од котрого він узьав јіх. Нам самим тој старшина казав таке, шчо він довідавсь шчо писати по мужичому видумали лихі льуде нарошне, шчоб мужики не добрались до паньськоји науки. Подібне, јак розказував нам кн. Шир. Шихматов, казали і мужики білоруські. — Певно, вони не зовсім сами таке видумали, — однако на такі думки мужиків не можна було не звертати уваги і треба було јти обережно з мужицькоју мовоју в школи і попереду усього виготовити на тіј мові такі книги, де б була та наука, шчо мужики вважајуть паньськоју. Де поступували обережно і де мужики могли на ділі допевнитись, јака користь з науки на рідніј мові, — там јіх не можна було збити, јак збив напр. нашого старшину д. Рахубовськіј, — це показује полтавська недільна школа 1860 року. Там попробовали учити школьарів і по казенному і по украјінському, — а потім спитали јіх, по јакому јіх учити далі, — так з 157 школьарів 114 прьамо сказали, шчо по украјіньському (23 ученика були з москвинів).

боків Дніпра, і сам д. Катков приньав сеј протест на листки својеjі „Современноjі Літописі Московських Відомостеј,“ хоч уже він перед тим споривсьа з „Основоју“ зза питаньньа про украјінську словесність, виговорьујучи россіјським украјінофилам, шчо вони „передражнујуть“ простонароднiј говор, і похвальајучи галицьких писателів з „Слова“ і „Наукового Сборника“ за те, шчо вони старајутьсьа приблизити своју мову до россіјськоjі. (Д. Катков так судив од того, шчо јому справді була зрозумілішоју мова панів Дідицького, Головацького ј инших, але не дльа того, шчоби послідні знали справді по россіјському, а лиш дльа того, шчо вони виробльали мову з церквно-славьаншчині, німеччини, латини і самоjі польшчини, — а сі всі мови були відоміјші д. Каткову і јому подібним, ніж мова народу руського на Украјіні) — і навіть було підхватив кинениј „Основі“ јеврејським „Сіоном“, горлом жидівських лібералів в Одессі, докір у „сепаратизмі.“

Першиј рьад льудеј, шчо дужче других подержав компаніју польським панам у жалобах на хлопоманіју в школах кијівських, були попи. Тоді саме, јак по всіј Россіјі обсужувалосьа, јак оспувати школи народні і јак у Кијівському крају школи вже заводились, підньалось і друге діло: про підбільшаньньа доходів духовенства, дльа чого в Петербурзі був наіменованиј комітет при свьатіјшому Синоді. Сеј комітет, недовго думавши, догадавсьа звести два діла до купи: получчити житьтьа духовенства тим, шчоби передати јому школи, се-б-то обложити сельські громади новим налогом, за котриј буцім-то будуть отці јереjі учити дітеј. А јак учили вони в крају кијівському, ми вже казали. Прибавим, шчо јак завелись по Россіјі, окрім західних губерніј, земські збори, то скрізь сельанські депутати протестували протів того, шчоби школами завідували духовні, і зајавльали, шчо в школах при церквах або нічому не учать, або ж нічому не виучујуть. Самі духовні, коли бачуть, шчо від јіх требујуть справжнього ученьньа в школах, признајутьсьа, шчо јім ніколи: так случилосьа в дуже інтересному по ходу діла школьного в Россіјі повіті Александровському губерні Катеринославськоjі, — јак видно з оповішчених не раз б. Корфом примірів.) Сьому заміру синодського комитету школи кијівського округу стали впоперек. Само собоју јасно, шчо митрополит Арсеніј особоју својеју почитав себе в обиді заве-

деньньам школ од міністерства, котрі јавно показували нікчемність јого заходів. Треба було підорвати хоч не перед льудьми, так перед урьадом кијівські школьні заміри і кијівську педагогичну школу. Дльа сього вже було готове оружжьа, готові крики, пушчені панами-польаками і арендарьами-жидами: „г.јдамацька хлопоманіја“ і „сепаратізм.“ За јіх го ј ухопились сторонники россіјського клерикализму. Органом сеји інтриги против кијівського школьного діла став „Вѣстникъ югозападной Руси,“ которij видавали в Кијіві профессори духовноји семинаріји Говорскіј і Еремич. Обидва сі пани були родом Білорусси і мали звьазки і з сотрудниками петербургськоји „Основы.“ У первих NN своjіх „Вістник“ печатав історичні монографіји д. Куліша, і шче в половині 1862 р. (№ 5) сеј журнал напечатав дуже гарьачу і з толком написану статьтьу „Что такое хлопоманы?“ — котора, јак кажуть, була написана украјінцем, видавцем „Ужинка рідного польа.“ Автор просив россіјську громаду не вірити польським брехньам на молодіж придніпрьаньську і толкував, шчо, не беручи на увагу помилки і лишньу гарьачість, прирожену молодому зростові, так звані хлопомани шчирі слуги народні і страшні польському панству, а не Россіјі. А нараз, ледви в пів року потім журнал д. Говорського став називати молодіж украјінську в Кијіві ворогами держави россіјськоји і народу руського, чи безсамовіжими, чи то ј самовіжими сојузниками польськоји револьуціји — і докорьав учепу администраціју в Кіјіві і міністерство народньоји освіти в Россіјі, шчо вони однімајуть свьате діло школ народніх у духовенства ј оддајуть у руки таких лиходіјів, јак хлопомани. (Дивись напр. статьтьу О характерѣ и дѣятеляхъ народнаго образованія.)

Тим часом і в других крајах Россіјі підньавсьа такиј же самиј спор: кому віддати школи народні — чи духовенству, чи свіцькому начальству, министерству? Питаньньа се, јак самі добре знајете, је всеевропејське. Горло назадовнього табору „Московські Відомості,“ стало кричати за духовенство; за јого ж подав голос і „День“ газета московських славьанофилів, котрі в питаньньах політичних і соціальних (јак по ділу сельанського наділу, земського ј громадського самоправленьньа і т. і.) тоді стојали з „модою, вольною Русью,“ а тілько з причини свого московсько-православного богомольства стојали за духовенство,

хоч вони нераз може дужче других партіј у Россіјі, нападали на пороки духовенства, критикували архијерсјсько-монашеськіј деспотизм, стојали за свободу білого духовенства, за спілку јого з громадами і т. д. Јак бачите московські славјанольубці добре знали, шчо то за золото теперешньа всероссіјська церква з јіјі головами, — а все таки стојали за те, шчоб в руки ціјеjі „невісти Христовоjі отдати шче раз народ з школоју. Так јім затуманили голови православіје і памјать о старому московському царстві! Јак одкручувались московські славјанольубці од того, шчоб просто гльанути ділові в очі, видно з листу одного з них до одного з головних робітників школьного діла в Квјіві: „ја знају добре, писав він, шчо таке дијсно тепер наші попи і архијереjі, і знају добре Вас, вірьу, шчо Ви не станете навіть чипати православіја в школах. Але Ви все таки чиновники, — значить, зло німецьке, а попи теперішні хоч зло, та своје! (І чого воно своје, — а не византіјське, коли вже так?) З цього бачите, јаку силу мајуть в головах буцім то вольнодумних і розумних московсько-паньських пророків — пусті слова. Другиј пророк, скоро затемнившиј славоју дд. Аксакових, — д. Катков, шчо смілівішче гравсь словами: спор за школу в кијівському крају, писав він в „Москов. Відом.“ јесть спор „церкви, пачала свободи, і государства, начала регламентаціјі.“ Це б то митрополит Арсеніј — начало волі, а ми грішні — начало регламентаціјі!

Се вже були часи польського повстаньньа, коли в Россіјі, де не звикли до таких діл, ні до јакого небудь політичного житьтьа і незаборонного, вольного спору і обміну думок, став заводитись звичај примішувати до всьакого діла і спору „польську справу,“ польську інтригу“ і т. д.

От наші назадовці ј стали зводити до купи россіјськіј нігілізм і польську рухавку, та ј докорьајучи міністерству освіти, шчо воно не віддаје духовенству школ народніх, винили јого, шчо воно хоче в школи ввести нігілізм та через те служити і польськіј револьуціјі. Треба сказати, шчо міністр д. Головин зробив діло великоjі безтактности, котре дало багато сили ворогам јого шче доволі незлих намірів у школьному ділі, јого легенького противенства клерикалам, схожого з тим, јаке вів Дьуріјі, министр Наполеона III. У ті часи појавиласьа за границеју політична книга Скедо-Феротти *Que fera-t-on de la Pologne?* (Скедо-Феротти

— псевдонім німецького барона з Чернігівської губерні, Фиркса, агента міністерства финансів россійського в Бельгії; він видавав не мало брошьур про Россію по французькому і цо руському одну проти Герцена). У сій книзі головна дума була, шчо Польщчі треба дати автономію і конституцію, але руському урьадові нічого турбуватисьа, шче се може стати приміром і руському народові требувати і собі того ж, — бо Польаки народ розвитий і до свободи стиглий, а руські ні; на розмови, шчо мов би то в Россіі је громадський голос (opinion publique), по думці Скедо-Феротти огльадатись нічого, — бо після цього можна сказати, шчо і у баранів, шчо скакајуть на луках через палку, је „громадській голос.“ Така безтактна постава принесла велику шкоду і дльа польського і дльа россійського політичного розвитку, бо в ті часи загально була підньата річ у Петербурзі про конституцію, про котру натьакало і в патріотичних протестах проти нот держав західних дворьанство петербургське, тверське, нижегородське і ин. і сам царь в одповіді петербургським депутатам говорив, шчо призове в свій час громаду на помічь урьадові в державних ділах. Помјануті слова д. Скедо-Феротти мали тим більшу вагу, шчо на јіх гльаділи, јак на голос де-јаких високих сфер в урьадових кругах, скупившихсьа коло Константина Миколајевича. Міністр Головни, јак усі знали, підручник сього, додав ваги такому голосу тим, шчо розіслав книгу Скедо-Феротти по університетах і гимназијах. Така безтактність і д. Скедо-Феротті і міністерства не могли не образити громади россійськоји, і в противенстві, котрі вона визивала, змішувалисьа дві мислі; перша: „коли польакам давати конституцію, то і нам;“ друга: „коли нам не давати, то і јім не треба.“ (А тут польаки шче більш затемнили всім голови, бо почали повстаньња не тільки на польській землі, а і під Кијівом). Одначе најбільш розсилка книги д. Скедо-Феротити визивала по Россіі нельубов до польаків, шчо „он мовльав — јак вони підходьать до урьаду россійського,“ і нельубов до министра Головина, „он јак він гнушчајетьсьа над руською громадоју, рівньајучи јіјі до баранів, і јак продаје јіјі польакам.“

Тій партији, котра не хотіла волі ні руським, ні польакам, а хотіла темноти в школах, така безтактність дд. Скедо-Феротти і Головина була на руку, і горло того табору д. Катков, підньав великій і на вид вольнодумниј

крик проти міністерства. А як до Москви дійшли київські попівські жалоби на хлопоманіїу і українськиї сепаратізм, буцім-то покриваемнї учебним начальством, то табор Каткова прибавив шче нову вину міністерству освіти; так зложилась формула, котроїу років за вісім гравсьа Катков про нігілізм і сепаратізм"видумані польскоїу інтрігоїу на згубу державі россиїські, котра-то інтрига залізла і у високі круги і відтіля розсаджуе і піддержуе все погубне дльа Россії". До сього прибавився і національно-державниї централизм, котриї з того часу став народжатись в Россії і взьав собі за примір Франціїу та Прусіїу; бо до того в Россиї проти волі земель і народів стояло тілко чиновницьке самовольство і звичка до старовини, як в царстві самодержавнім, але не національниї централизм, як ми бачимо на приклад і в конституційних німецьких державах, як Прусія і Цислитанія. Сеї дух національного централизму з опаскоїу подивився на те, шчо в проекті міністерським школьного уставу стояло слово, шчо навченьня мусить бути на „отечественїї" мові, — слово, котре, як кажуть, само міністерство толкувало дльа полудня в Россії в духу вигодному дльа украйнофилів.

Так ось як з пансько і ксьондзівсько-польських, жидівсько-арендарських, православно-попівських і великопансько-чиновницьких голосів зложився тоїї крик, шчо пройшовши через уха московських „англіїського клуба, старінних вьерних членов до гроба", — вирвався в 1863 р. з „Московскихъ Вѣдомостей" проти всього украйнольубивого, особливо проти украйінськоїї мови в украйінських школах. До московських спасителів цілости держави і православноїї віри пристали і перельякані розмовами крестьан про „слушниї час", тоб то такиї, шчо всі козаками будуть та земльу получать, — пани лівобічноїї Украйіни, потомки „дурних гетьманів" і полковників, шчо розікрали Украйіну, навіть і такі, шчо перед тим козакольубствовали з Шевченком і потім з Кулішем.

Московські славянофили в „Дні" шче не зовсім розгубили тоді своєїї прихільности до всіх славян, до „хлопства", до земшчини і самосправу крайів і на половину боронили украйінців і д. Костомарова, — терпльучи од д. Коткова докір, у них „двоїться в очіх". (Цеспор подрібно росказали ми в статьтьах „Восточнан полиї

тика Германіи и обрусеніе; Вѣстникъ Европи 1872 г. №№ 2 — 5) В петербургських виданьньах тоді теж шче держались сліди сили Герцена, Доброльубова, Чернишевського і т. д., — і за украінців стояли з газет СП. Вѣдомости і навіть „Голос“. Сам д. Костомаров на одному обіді виголосив анахтему проти усьакого шчо задума одірвати Украіну од Россіі, — але нічого не помоглось! Проти слов д. Костомарова Моск. Вѣдом. поставили противумосковські слова галицькоі „Мети“, пропускаючи усе, шчо говорилось в „Меті“ проти польаків. Та все одно, шчоб не говорив д. Костомаров і другі украпольубці, — тоді всі охоче слухали крик проти „польськоі інтриги“ і „обаламученого неіу пігілістичного і сепаратістичного панургова стада“, ніж які небудь резони. — Старорускиі табор взьав верх над молодим, — а з цього молодого по столицьам були деіакі, шчо навіть сердились на украінців, чому вони справді не повстаіуть та шче за одно з польаками. А нсім здавалось, шчо тепер, коли пішла в гору висока політіка, — не до школи і школьних книжок!

От тоді то, при таких обставинах, в 1863—64 р. р. і були виготовлені укази, которі витіснили мову украінську з діла освіти народу на украіні.

Не тілько в новім уставі школьнім 1864 р. слово „отечественниі іазик“ було замінено словом „русскиі“, шчо значило „казенниі“, — через шчо украінську мову витиспено з школ, — куди вона іак ми бачили стала входити, (сим начальство в Россіі робило тілько те, шчо і Франціія, Пруссіія і т. п. держави), — але начальство придумало таке, шчо пахло зовсім не духом нашого віку і в наших часах ніде, окрім Россіі, неможливе — а іменно: навіть без закону, а потаіно, „адміністративним порьадком“ заборонено цензорам пропускати у печать всьакі книжкі украінські, шчо можуть іти в школу. Свьатіішиі Синод знов від себе заборонив такі ж книжкі церковні, а через два роки опісьля заборонив і проповідь на „простонароднііі мові і с простонародніми словами“. Приготовлені д. Костомаровим книжкі зістались без виданьня, а так само і похвалне академііеіу наук евангеліе. Росказуіуть за вірне, шчо синод заплатив типографіі за дозволене попереду вже виданье II-го випуска оповідань Опатовича, шчоб тілько воно не виходило в світ. Кажуть также, шчо міністр внутренніх діл, Валуев,

говорив д. Костомарову, шчо се забороненье не е докончене, а тілько начасове задержанье до менше смутного часу. Цензори так стали усердствувати, шчо јак у Кијіві печатавсьа букварь д. Максимовича, котриј увесь був писаниј по церковнославјанському і казеннорускому, а тілько в кінці мав одну карточку украјінських пословиць, — то і сьу карточку счистили червоним карандашем.

Так завелось з 1863 р. у Россіјі, шчо по украјінському можна було печатати стихи, поеми, повісті та хоть би і философіју Гегельа перекладати на украјінську мову. Тілько того, шчо було б правдивоју пишчеју дльа народу, не можна стало печатати. Колись то у Россіјі і Великороссіјі і Малороссіјі піднімали спори про те, јак широка мусить і може бути литература украјінська, — чи така ж усесторонньа, јак і россијська, чи провінціальна і простанародньа, тілько на „домову потребу“, јак казав „День“. Тепер заборонено саме литературу „домову“, „простонародньу“, котру признавали користноју і московці. Заборонено було печатати школьні книги, навіть мішані, украјінсько-московські, — такі іменно, јакі радили писати педагоги в самому „Журналі Міністерства Нар. Просв.“ при тому ж самому міністерстві, при которому ј сталась цьа заборона.

Наука і школа мусила склонити голову перед високоју буцім то політікоју, — а на самому ділі перед розсерженим крепацькоју волеју паном, невіженим монахом і перельаканоју поліцијеју, — которі знајшли собі „вмоқајушче в розум перо“ в руках перегнаного молодшими головами і через те розльутованого московського профессора!

Слава цього спасительа цілости Россіјі виросла між инчим на темноті 14 мильјонів украјінців в руськім царстві.

Тут вже мусимо залишити на кілька часу статтьу нашу в „Правді“ і прьамішче гльанути на те, шчо наробили укази 1863 р. в сільських школах украjінських, — которі тоді тілько шчо починали заводитись на правім боці Дніпра під керуваньньем кеjівськоjі „Временноjі Педагогичноjі Школи“. Говоримо так, бо учивші в ній не тілько приготовльали будушчих учителів, але були і школьноjу радоjу, без котороjі нічого не робилось в ділі закладаньньа школ сільських в трьох губерніjах. Сталось це не по jакому небудь уставу і не по умові, — а само собоjу. Усі, хто вчив в тій школі, працьували не за гроші, а по волі, були шчиро заінтересовані в тому, куди підуть jіх ученики, знали jіх, знали, хто з них може винести, могли дати раду, куди кого приставити. А д. Тулов, бачучи те і знаjучи, патурально, обертавсь за радоjу до учителів, росказував, при jаких обставинах буде jака школа і т. д. Ми не станемо одрікати ні в д. Тулову, ні в д. Вітте шчирості до того діла, в которому була і наша частина, через те тільки шчо вони були начальством, генералами. Ми мусимо признати за ними за ті часи і шчирость і широкиj ногльад на діло, — хоть гріх генеральства, звісно, лежав і на них і виjавивсь опісльа, коли настали нові порьадки, — а дд. Тулов і Вітте не протестовали проти них, хоч мусили добре знати, скілько було правди в тих нових порьадках. Ну, та ми, хвалить бога, не в Англіjі, — де льуде поважаjушчі себе не зостаjутьсьа в міністерствах, коли не по jіхньому робитьсьа! На тоj час, 1862 — 63 рр. в усьакім разі в школьпому ділі в Киjіві вспіла було виробнтись мало по малу жива нитка між учителььами педаг. школи і інспектором у гору і вчителььами сільськими в низу. Нитка та не рвалась і післьа того, jак учитель ішов на село, — а піддержувалась обjіздами інспектора і росказами jого в раді школьниj, листами учеників-учителів і т. д. То було живе тіло, одухотворене шчиростьтьу і льубовіjу до діла, — тіло, jаких не дуже то багато було по казенніj Россіjі, которе могло розростись на користь науці і народу, jак могли розростись школи недільні, jак ростуть вікові спілки льудські в Англіjі і Швеjцаріjі, шчо ними пишаjутьсьа краjі і шчо скрашуjуть гострі, кольучі противенства між льудськими таборами, і потроху даjуть зростати новому тілові братства між льудьми. І jак недільні школи, jак всі такі зерна

добра, Временна школа київська була заглушена, а потім вирвана невіженними слугами казенної Россії слідом за криками проти „нігілізму і украйнофільства“, шчо мовльав, завели гніздо в тій школі.

Доволі подрібно описана „Вр. Пед. школа“, діла їйї і підкопи під неї в секретній записці Н. П. Барсова, посланця міністерства в 1863 р. (тепер проф. варшавського університету) з которої коротчі витьягі зроблені в статьтьах д. В. Шульгина „Югозападный край въ послѣднее двадцатипятилѣтіе“, шчо печатались в „Кіевлянинѣ“ в 1864 — 65 рр. Тепер у нас нема під рукою, ні записки д. Барсова, ні статеї д. Шульгіна. Ми мусимо зложитись на нашу памьять та на статьтьу д. Константіновича (одного з теперішніх інспекторів школ в правобічних губернійах) в П т. Зап. Югозап. Отд. Имп. Р. Географ. Общества: „Нѣкоторыя данныя о народномъ образованіи въ Югозап. краѣ“, — хоть в ній росказано про школьне діло за ті часи дуже неповно: теперішні бо чиновники міністерства нар. просвіти не дуже радо говорьять про те, шчо робилось поперед них.

„Временну Педагогичну Школу“ називали розсадоју нігілізму і особлнво украйнофільства в школи сільські правобічних губерній. Записка д. Барсова і потім „Кіевлянинъ“ задержали імена тих, котрі були в тій школі, як казав „Кіе—нъ“ „безкористними дьеятельами“. То були: окрім Тулова (тоді інспектора училищ, потім помішник куратора, тепер в отставці) Слінушкин (тоді інспектор II гімназіїї, потім директор) Ростовцев (тоді учитель I гімназіїї, тепер окружний окружний інспектор) Худзінскіј (учитель II гімназіїї, потім інспектор обруситель в Польшчі) Пьасецкіј (учитель II гімназіїї, тепер інспектор в ній); студенти університету: Ф. Левіцкіј (колись роспорьадник новострояенської недільної школи, потім іиспектор обруситель в Польшчі, тепер теж в Київськім Округзі, корресподент „Кіевлянина“ і „Московскихъ Вѣдомостей“) П. Житецкіј (тепер учитель в Кіевск. воєнн. гімназіїї, написавшіј Очеркъ Исторіи Звуковъ Малорускаго Нарѣчія) Н. Шульженко (колись роспорьадник Кіево-подольсь. нед. школи, потім інпектор народних училищ Київського Учебиаго Округа, потім діректор полтав. гімназіїї, тепер діректор коллегіїї, — ліцеја Галагана) А. Тишчен-

ко (здајетьсьа, тепер судебниј слідователь в Липовці Кіјів. губ.) М. Драгоманов. *)

Ми не мајемо ні права, ні поводу розказувати, јаких хто думок державсь з наших товаришів по школі педагогичиіј. Вони не објавили јіх печатно. Ми можемо говорити тільки за себе. Ми ј тоді, јак і тепер, вважались попорченими гріхом нігілізму, не без гріха і украјінофільського, — хоч

---

*) Дд. Барсов і Шульгин говорьать також про «нѣкоторыхъ» профессорів універсітету, шчо буцім то теж приньньали часть праці в Временн. Педаг. Школі. Але ніјаких таких профессорів там не було, окрім д. Гогоцкого, котриј пристав до діла не в самому початку. Шчо винесла школа з јого праці можна бачити з двох случајів. Памјатајемо інтересну книгу, куди один ученик думав записати «лекцију» не простих, а «ордінарного профессора ун-та», і те, јак ученик написав великими викуртасами на книзі: Лекціјі Педагогики ордин. проф. і т. д. І шчо ж? Пријшов профессор і почав: «в воспитаніјі дьејствујет субјект і објект. Соједіньајет іх метод» і т. д. і т. д. Ученик нічого не второпав і не записав. Коли це чује: профессор вопроша сам себе: «Какаја же тому прічіна?» — Ученик радиј і пише: «какаја же тому прічіна?» — «Весьма простаја!» одповіда сам собі профессор. — «Бесьма простаја,» — пише ученик. — Але далі пішли впјать субјекти, субстрати і т. д. Так із всього курса в книзі тільки ј зосталось, шчо заголовок та — «какая же тому причина»? — Весьма простая! — А один раз стрічајемо ми пр. Гогоцького. — Ви би зашлі ко мньє в субботу, говорить він, поговорілі би, как поставіть на ногі педагогическују школу. — Да она стојіт уже больше полугода. — А ви відајете Тулова? пита далі. — Да. — Ви би попросіли јево купіть одну кніжку дльа бібліотекі школи. Ја би сам купіл јејо, да дьеньег ньет. — А сколько она стојіт? — Да копьејек 50!» — (Профессор получав тоді 3000 р. жалуваньньа і мав доми в Кијіві!) Проф. Го-ј тепер завзьато виступа проти украјінофільства. Не знајемо, чи не бачив він јого тоді в Вр. Пед. Шшолі, чи шчо, — тільки ж він тоді мовчав. А на скільки він міг боротись з ним перед учениками, — це показујуть два розказані нами случајі. І це був один тільки чоловік, котрого кијівська alma mater дала школі, од котројі починалось велике діло помочі нашому сільському льуду пізнати самого себе. Ні, там, де грошеј не платьать, — там наші казенні учені не показујутьсьа! Друге діло — в банки, або в городську думу! А патріотизм можна дешевше показати — адресом цареві, Горчакову, або ј Каткову! І недільним школам, хоть вони були спершу в моді, профессори универсітету не дуже-то помогли. Павлов було зібрав з них шчось рублів з 40 усього грошеј, — а јак мусив одјізжати, то насилу знајшов одного, шчоб на своје місце догльадарем поставити і то вже молодого (д. Ромера), а поступившиј потім намісь цього пр. Абашев (тепер в Одессі) так шче написав в смутні часи 1862 р. донос на шчо-денну школу, шчо завели студенти дльа де-кого з учеників школ недільних, а ректор Іванішев вигнав јіјі з хат универсітету.

з другого боку і тоді, як і тепер, нам дорікали з де-яких украйінофільських кружків нашим „космополітізмом“ і „москофільством, — хоч ми і тоді, як і тепер, цінемо Россію декабристів, Пушкина, Гоголя, Герцена, Бьелінскаго, Тургеньева, Добролюбова, Чернишевського, — а не Россію Миколаја Павловича, і думаємо, шчо тілько тоді украйінці зможуть висвободитись з під казенноји Россіи, јак добре переварьать те, шчо виготовила неказенна Россія, і тоді обійдутьсьа без неји, јак самі безпосередно переложьать на украйінську мову ті новоевропејські думки, шчо доси доходили і доходьать до них найбільш через всероссійське письменство, хоч і просіјане царьською цензурою. Ми не ховали ніколи того, шчо ми думаємо про Россію, Украйіну, Европу. І все таки ми працьювали, јак і другі, в Педагогич. школі і скажем прьамо, не бачили великоји одміни між духом пашоји праці і тих наших товаришів, котрих ми поіменовали. Јак бачите, і потому, шчо з ними сталось, вони не дійшли до нашого „сепаратізму“ і „нігілізму!“ Звісно, у де-кого з них була хоч легенька думка виставитись тим, шчо було льубезно і начальству. Та живе діло тим і росте, шчо для нього працьујуть не з самого тілько зреченьња усьакоји вигоди, — а і тим, шчо јак воно налагодитьсьа, то усьакиј робить, јак треба, јак инакше і робити неслід. Отже Вр. Пед. Шк. в Кијіві так налагодилась, шчо в ній наперед кону виступило, јак би навчити льудеј найліпше розуміти таку, чи иншу науку і вчити неји других; — і кожниј з нас тількн про те і думав. Звісно, кому довелось, јак нам, навчати політичноји науки (руськоји історіји), тој показував јіјі такоју, јака вона була і јесть, не ховајучи ні світла, ні пльам в цій історіј од найдавнішчих часів до самого 27 Апр. 1863 р., дньа, коли було коло Кијіва повстаньња польаків. Ми думали довести будучих учителів школьних до того, шчоб вони знали, с е р е д к о г о і с е р е д ч о г о в о н и п р а ц ь у в а т и м у т ь і куди јім приставати з своједу школоју, — чи до розуму і мужнка, чи проти них.

На Вр. Пед. Школу Кијівську стали нарікати попоред усього попи, — шчо мовльав би-то вона хоче „одтерти школу од церкви.“ Одже, шчоб обійтись в сільських школах без церкви, то-б-то без попів, звісно, ніхто тоді, тај доси з тих, шчо мајуть діло з казенними школами в Россіи, — і не думав! В Россіи ніче ні разу не піднімалась розмова про

те, об чім говоритьсьа дуже голосно по всій Европі, то б то про зовсім безпопівську школу, котра јесть навіть в Голандіји, хоч коли де, то саме в Россіјі на правім боці Дніпра, де перемішані православні, римсько-католики і жиди, або там, де јесть багато роскольників, — здајетьсьа, само начальство мусило б подумати об тім, шчоб, перенішчи науку церковну з школ в церкви, злити усіх різновірців в один льуд школами чисто світськими .І ми це розуміли в 1863 р., і думали про те, јак би ј дітєј католика чиншовика і бідного жида притьагти в школу побік з дітьми православних крестьан, та ми дальше не јшли, јак тільки шчоб в школі не панував попівськиј дух, котриј би одганьав католиків і жидів, та шчоб піп не зајідав світського учителья і јого науки. А попам хотілось просто, шчоб або нијаких школ не було, — або шчоб вони брали гроші і нічого не робили, і шчоб про тє ніхто не довідавсь з мирьан і не мав права спитати попів, куди вони поділи ті гроші, шчо дані на народньу школу. Розсердившись на педагогичну школу кијівську за те, шчо вопа јіх виводить на чисту воду, — попи стали дорікати јій безбожністьтьу, а далі украјінофільством. Отже именно украјінофільство з усіх тодішніх молодих таборів було најприхильпішче до христијанства і навіть до православіја. Украјінофіли ніколи не бачили тільки і світла, шчо в православіјі, јак московскі великоруссофіли, — а все таки не рвали з ним, јак всеросіјські западники, нігілісти. Навіть прихильники вольного розуму, раціоналисти, з украјінольубців, часто з одного того, шчоб подобатись народові, готові були не рвати з усім, шчо приросло до нашого народу з христијанства і православіја. А старші з них так і дуже велику ціну давали в науці народній христијанству, особливо евангельському, — за јого прихильність до бідних, пророкам за јіх завзьату шчирість проти неправди, мученикам за твердість. Д. Куліш видав проповіді попа Гречулевича; в рьаду книг, шчо задумала видавати петербурська украјіньська громада, — буб переклад бібліјі, — перша книжка, видана Костомаровим, були „Оповіданьнья з св. Письма“ попа Опатовича; кијівські студенти — украјінофили готові були печатати маленькі Четьі-Міпеји,“ житьтьа свьатих, льубимих народом, або таких, шчо визначалнсь на свій лад льудськістьу. *) Може б јака небудь мен-

*) Ось шчо писав д. Костомаров в «Основі» (1862 р. май) в стать-

ше старозаконна, не така мертва церква, як наша, вміла б поко ристуватись такими вчинками тих людей од котрих можна б було ждати зовсім иншого, а не прихильности до себе, як вміла б покористуватись тим духом, шчо веде наших крестьан до штунди. Так певно зробила б церква протестаньська. Та навіть і римська, навчившись гірким способом за часи великої зміни (Реформації) і великого повстаньня (Революції) французького, шчо то значить не

ті «О преподаваніи на малорусскомъ языкѣ»: «Что бы ни говорили модные прогрессисты, которымъ кажется удобнымъ навязать народу матеріализмъ, — народъ съ омерзеніемъ отвернется отъ ихъ ученія, коль-скоро замѣтитъ, что прежде всего, подъ видомъ этого ученія, хотятъ посягать на святыню его сердца. Народъ южнорусскій способенъ съ любовью принимать образованіе, если оно будетъ ему даваться въ православно-христіанскомъ духѣ. Православное христіанства было въ продолженіи многихъ вѣковъ основою его нравственной силы; за православіе страдали его предки; православіе слилось съ его существомъ; да и самое православіе южнорусскаго народа гораздо духовнѣе, жизненнѣе, внутренно-сильнѣе чѣмъ нѣкоторые полагаютъ, и не состоитъ, какъ часто у великоруссовъ, въ соблюденіи однихъ внѣшнихъ обрядовъ. Во всякомъ случаѣ, если бы мы сами, въ этомъ отношеніи, стояли подъ вліяніемъ иныхъ взглядовъ, то все-таки не смѣемъ *насильственно* (?!) подкладывать народу чуждыя ему нравственно-религіозныя или иррелигіозныя начала, противныя тѣмъ, съ которыми онъ родился, сросся, сжился. Когда его умственный кругозоръ расширится, тогда онъ самъ выработаетъ себѣ сообразную сферу идей, на основаніи новыхъ для него данныхъ въ природѣ.» Не знаємо, чи треба нам тепер шче спиритись з д. К—вим, котрий говорив в 1862 р. те, шчо тепер говорьать безукраїнські українофіли і безнародні народовці львовської «*Правди*» і «*Просвіти*» і проти чого говорить те, шчо росказуює сам же д. К—в про мужика-раціоналіста, Грицька-мальара, шчо читав і бібліу, і свьашченну історію, але кидавсь більше на арифметику і космографіу: «Онъ зналъ священное писаніе изумительно, — каже д. Костомаров (*Основа*, 1861, Апрѣль, *Воспоминаніе о двухъ малярахъ*, 47) і могъ потягаться въ текстахъ библейскихъ съ любымъ поморскимъ начетчикомъ. Но замѣтно было, что не чувство благочестія влекло его къ такому чтенію: онъ *искалъ въ немъ* того, что называется положительнымъ знаніемъ. Любознательность Грицька обращалась болѣе всего на матеріальную природу и странно было слышать, какъ онъ задавалъ себѣ вопросы, давно ужерѣшенные физикою или естественною исторіей, и искалъ отвѣта то въ библіи, то въ Иванѣ Выжигинѣ Булгарина, то въ повѣстяхъ Марлинскаго. Одинъ помѣщикъ, получившій образованіе въ харьковскомъ университетѣ, началъ давать ему книги и расширилъ кругъ его чтенія. Грицько читалъ ихъ съ жадностію. Ему подарили Всеобщую Исторію Аббата Миллота, популярную Астрономію и курсъ математики, и онъ былъ внѣ себя отъ восторга.

Нѣсколько лѣтъ не видалъ я Грицька послѣ этого, но случай при-

огльадатись на громадьські думки, — певно попробувала б обернути на своју корвсть такиј рух, јак Костомаровськиј, і виробила б з украјінольубства шчо небудь подібне, до старо-хорватства, старо-словінства, до старочешства, в которому і гуссівець (гуссіт) Палацкиј ішов в ногу з кардіналом Шварценбергом. Але, — „к сожальеньју іль к счастьју“ — наше казенне мертвьацьке православіје, также само, јак наше світське начальство, — котре теж могло б користуватись з украјінства 1860-х років, хоч би в спорі з польським папством, не терпить нічого живого, бо чује собі в ньому смерть.

„Профессор казьонниј, — говорив колись куратор і генерал-губернатор в Кијві, Бібіков, — сльедоватьельно, харошіј, а сльедоватьельно ні шікать, ні апладіровать јему нье смьејстье!“ Так розсудили і наші наслідники апостолів про вигадки дд. Костомарова, Куліша і студентів-украјінофилів: „хто шче јого зна, шчо вијде з того, јак парод буде розуміти біблију? — хај ліпше зостајетьсьа по старому!“ А коли шче зачепили світські учителі і школи кешеньу попівську і пиху митрополитську, — то-

---

велъ меня увидѣть его въ томъ же селѣ, въ 1845 году. Грицько былъ уже женатъ на крестьянской дѣвушкѣ изъ своего села, имѣлъ свою собственную хату, платилъ оброкъ и занимался малярствомъ, выручая насущный хлѣбъ на иконахъ. Безъ постороньняго руководства, Грицько уразумѣлъ свою книгу — курсъ математики и, съ изумительной правильностью и вѣрностью, рѣшалъ трудныя алгебраическія и геометрическія задачи. Онъ прочиталъ уже физику, зналъ изложенные въ ней законы природы, любилъ толковать объ опытахъ, которыми человѣческій умъ достигалъ до уразумѣнія этихъ законовъ. Но библіи онъ уже не читалъ и, вообще, его мало занималъ священный кругъ.» Окрім цих слов самого д. К—ва, багато казок народніх про свьатих, бога, попів, приказок про церковні речі показује, шчо між нашими мужиками јесть вольні розумники (раціоналисти), звісно, в сповитку. Але перед д. К—вим, тоді јак він писав своји слова, носились мріјі јого молодих часів, часів кијівського Кирило-Меходіјського кружка, про очишчене христіанство, шчо всіх льубить, особливо бідного, мужика, шчо стојіть ділом проти кривди, готово боротись за народ, за народність і т. д., — мріјі, которих сліди бачимо ми в віршах Іереміјі Галки і Шевченка, мріјі пролетіли тоді і по западу Европи, по Гверацці, Ламене і т. д., змішујучись то з Маццінізмом (у італьјанців) то з соціалізмом (у французів) — тепер у јужнонімецькіх демократів. Тілько такого христіјанства, јаке снилось Ламене та Шевченкові, ніколи не було, а з тих пор, јак завелась церков, попівство, то ј бути не може нічого і оддалеки подібного јому. Теперішнье попівство стојіть скрізь за дужчого, і, коли треба, то готово і

ді апостоли не задумались стати шпіонами і підняти крик про „сепаратізм!“ Так ще раз було показано, що Россія зовсім не така земля, де б старе скільки небудь мирилось з новим, зовсім не земля „компромисів“ і розміренного поступу вперед. Чи краще воно так, чи ні, — тільки митрополит Арсеній і Свьатьейшій Сінод вилічили по крайній мірі молодших украйінців од всьаких замірів згоди з христіянством, од всьаких мрій про спільну працьу з поукрайінними попами і т. д., од тих мрій, которі живуть ще в головах більшої части галицьких украйінофилів і всіх маї же западно-славянських народольубців. Так само все те, що начальство світське і церковне робило зо всіма вчинками молодіжі 60-х років служити народу, не ламльучи одверто з основами держави і церкви, — одучило молодіж од всьаких мрій, що може бути яка небудь згода між одвертими пйавками і гасильниками світла в народі — і прийательями народу. Тепер можна подьакувати за таку науку, — хоч вона дорого обійшласьа і обходитьсьа

Молодіжі наука цьа коштувала років з пйать сна (1864—1869), а всім коштуйе і досі того, що нема в Россіїі нійакого навіть слабенького вчинку, котрий би вменшував бідноту і темноту народньу, поки цілком не переміньатьсьа теперішні порьадки. Так ось один з таких вчиночків, школьне діло в правобічноїі Украйіні, — пропало або заснуло

од Христа одректись, або перекрутити слова його по своїому, коли не просто сховати їіх. Ось через що попівство скрізь було проти того, щоб перекладати і біблійу на мужицькі мови. Йак обернулось з тим попівство на Украйіні, — сказано у нас. Теж саме бачимо і в Галиччині, де попи старої партіїі ворогуйуть проти того, йак проти «украйінства», а попи буцім то украйінської партіїі цілком холодні до перекладу св. письма, виданному д Кулішом, а свого теж не дайуть, а «украйнофільська» «Просвіта» хоч і що року справлья роковини Шевченка співами і пивами, зовсім і не дума росказувати про таку релігійу, про котру думав Шевченко: про те, йак пророки виступали проти царів і первосвьашченників, йак Христос навчав, що багатому важко в царство небесне пройти, або йак у первих христіяне усе було спільне, — а годуйе народ казками про те, йак св. Миколай по воді ходив, а св. Юрій змія вбив, — а «народовська» «Правда» каже, що це значить «морально піднімати народ» — Инакше і бути не можеть з усьаким попівством, — а нема віри без попіьства!

слідом за тим, як побито було украиофільство в 1863 році. —

Говоримо сміло: пропало, або заснуло, і беремось запевнити те, навіть призивающи в свідкі льудей служащих і цифри з статьті інспектора Константиновича. Прибито було діло школьне в правобічній Украіні не тілько через те, шчо прибита була народньа мова в книгах і школах, але і через те, шчо верх попів над украіньубцьами був верх темньубців в загалі над прияцельами освіти. Ми бачили, скільки совітів гімназій подали голос за те, шчоб учити в школах украінських з початку по украінському. Ті всі льуде, шчо таке говорили, не були украіньофілами, а шче менше сепаратістами. Вони були тілько льудьми, котрі шанували науку і школу, або стидились не шанувати їх*). Тепер виявилось, шчо дьячківство і поліція вишче науки! Значить науку можна і по боку! Далеко не украіньофіли була і більша половина учителів в кийівській педаг. школі, — а всі признавали в ній, шчо учитель перш усього мусить бути проводником науки і пошани до народу украінського. Тепер і тут взьав верх ладан та палицьа десьацького.

Перед вакаціями 1863 р., після прильуднього екзамену будущих учителів сільських, прошчавсь

---

*) Спершу саме підлегле митрополитові кийівському попівство, навіть такі льуде, шчо не похвальали зросту великого украінського письменства, не сміли говорити, шчо треба зовсім не пускати украінської мови в школи. Так в «Трудахъ Кіевской Духовной Академіи» за Май 1867 р. була напечатана статьтьа «По поводу распространенія грамотности въ юго-западной Россіи», а в ній були такі слова: «мы не исключаемъ совершенно употребленія малорусскаго текста въ букваряхъ и книгахъ для народнаго образованія», — а далі: «Какъ ни скудна, или лучше сказать, какъ ни ничтожна, малорусская книжная литература, мы не отвергаемъ ея пособій для народнаго образованія».

з нами, учительами пед. школи, попечитель д. Вітте і в повному сборі сказав, шчо він мусить подьакувати всіх вчивших в ній, а особливо студентів, за їх гарьачу працьу, і шчо він дуже радий, шчо кікько з них покінчало курс і матиме право стати вже в пед. школі зо всім нарівні з учительами гімназій. Прийіхали ми після вакацій — і перше, шчо почули, — це те, шчо нас не пустьать вже в пед. школу, шчо міністр велів замінити нас „чтобъ сдѣлать уступку общественному мнѣнію". На наше місце поступили другі *за гроші!**) А в 1864 р. новий попечитель кн. Ш. Ш. перемінив і тих, хто верховодив школьним ділом, (замісць Тулова і Сліпушкина, попереду Ростовцев, потім діректор 1 гімн. Андрійашев, над которим нема того чоловіка в Кийіві, починаючи з самого начальства, шчоб не смійався, — потім смотритель повітового училишча — вже нього доволі! — Ільінскиј, которий більше правив купленим кньазем у казни селом, ніж школами, — потім знов Андрійашев). Тодіж скасовано роботу над читанкоју нашоју, а в кінці 1864 р. і саму пед. школу.

Коли погльанути по статьті д. Константіновіча на число заложених в трьох губернійах сільських школ, то виходить, шчо в перший рік керуваньньа Вр. П. шк. при одному інспектору (д. Тулову) при грощах тілько 10,000 р. на все діло, — було заведено 26, та в другиј (коли вже попівство почало підкопуватись під діло), при 15,000 р. на все — 18 школ, — всього за два з лишком роки до прибутьтьа кн. Ш. Ш., — заложено було в кийівськ. і под. губб. 43 школи та на 7 школ було

*) З усіх јакось зоставався д. П. Левіцькиј, поки не поїхав в Польшчу.

зроблено записів (а одчинені були ті 7 школ під кн. Ш. Ш. тільки за пьать років). Під кн. Ш. Ш. про школи клопоталось трое верхніх начальників і по Волинській губерніі їздило шестеро чоловіка, (Барскиј, Боґатінов, Страшкевич, Невгадов, Рафальськиј, Холодовськиј) которих волинськиј архиєрей прозвав *каліками перехожими*, јак дльа сміху прозвали в Кијіві увесь причт кн. Ш. Шахматова. Так ось всі оці каліки перехожіі за пьать років з лишнім (1864 — 69) заложили на Волині 15 школ, — так шчо јак присчитати до них і згадані 7 школ в Под. губ., то ј тоді вијде, шчо за часи „господства калік" було одчинено за пјать років всього 22 школи!! Це були часи, коли по кијівському округу звертали назад в скарб по 200,000 р. в рік, јак непотрібних!

З 1870 р., вже під новим начальством генерала Антоновича з казни призначено по 30,000 р. на народні школи трьох правобічніх губернії і поставлено шість інспекторів, а з 1873 р. дванадцьать, которим начальство поодводило *„раіјони"*, мов кріпостьам, чи комендантам. Ці кріпості самі коштујуть до 30,000 рублів в рік, коли не більше, а заложили вони у купі з мировими посредниками в 1870 р. — 9 школ, в 1871 р. — 52 шк., в 1872 р. — 29 шк., в 1873 р. — 27, в ½ 1874 р. — 8 шк. (замітим однако, шчо *ішоги* д. К — ча не зходьтьсьа на 5 школ і шчо він посчитав в *нові* школи і дејакі з тих, шчо були тілько *перероблені* по новому уставу в т. зв. однокласні школи). Јак порівньати число льудеј і грошеј, — то вијде, шчо перші часи Вр. Пед. шк. вијдуть часами најбільшоји праці дльа діла нар. школи в трьох правобічних губернијах, — а праці тоји не можна і рівньати з працеју калік перехожих, шчо

закладали в сім-вісім чоловіка тілько по 3 школи на рік (а ми знаємо случай, коли вони замикали вже бувші школи, тілько у д. К — ча те чомусь не показано). Та як бачили, і під догльадом 12 комендантів „раййонів“ число школ в трьох правобічних губернійах вбільшуйетьсьа далеко не рівно. Вже як не мало дба о піколи мужичі панське земство, а все таки більш тих раййононачальників, хоч воно і не говорить про те, шчо треба піднімати у гору пригніченнїй льахами і увільненїй царським начальством народ*).

Далі усьакій зна, шчо в сільському школьному ділі в Россійі багато залежить од інспекторів, а особливо в чиновницькій Россійі. От же по правді кажучи, думаємо, шчо і само начальство киівське признаєтьсьа, шчо між 12 інспектораии раййонів правобічних і двома діректовами лівобічних, не знайдетьсьа і трьох, котрі б були не чиновниками, а справді льубили школу і учителів. Архиєрейські родичі, генеральські і губернаторські прихвостні, прибувші з поручальними листами в Киів, вижившші з ума старі учителі, а іноді і такі, шчо перед тим служили десь по землемірству, чи шчо, — приймались в „штаб“ генерал-лейтенанта Антоновича правити школами на правобічній Украйіні. В діректори ж школ в Черниговщчині дістався бувшиї діректор полтавськоїї гімназіїї д. Кульжинськії, не тілько доношчик на гімназіу шче з часів

*) У нас нема під руками другних чисел, окрім тих, шчо праведені в «Земскому Сборнику Черниг. губ. 1876», а там знаходимо тілько число учителів в Черниг. губ. Іх там 168, тоді як в трьох губернійах, шчо під дванадцватьу раййоначальниками, всього 301, т. по 100 чоловіка на губернійу. — При случаїі дуже просимо всіх, хто зхоче помогти нашому виданьню, посилати нам отчоти і видання земства, городів, інспекторів і т. и., которих, при самій добрій волі і статках, не можна здобути через книгарів.

д. Строніна (дивітьсьа отчот по управл. кіевск. уч. окр. за 1862 р. въ Ж. М. Н. Пр. 1863 р., — коли не можете гльанути в секретні бумаги). Хоч він і вискочив з студентів-јурістів в учебну службу за рекомендацију пр. Павлова ліберальному попечителеві Ребіндеру і получив місце діректора в Новг. Сьеверському за прислугу тому Ребіндеру, — але такиј, шчо скрізь, де він не був, заводились скандальні діла о неакуратності шчотів грошових (в Полтаві тричі). Здајетьсьа, і окружне начальство не хотіло зоставити јого довше діректором гімназіјі, — а з Петербурга дали јому місце діректора народніх школ, — і окружне начальство нічого: зјіло на здоровльа того облизньа. Може бојітьсьа јого доносів*). Ми мусимо признатись, шчо сотрудник „Вѣстника Сѣверозападной Руси“, ворог украјофільства, старець, служашчиј шчось більше 40 років, діректор школ в Полтавшчині, шче один з најбільш гарьачих до свого діла чиновників в кијівському окрузі і з најменших чиновників, на скілько ми чули і на скілько видно з јого отчо-

---

*) Ми вже згодували, шчо учебне начальство в Россіјі саме најполохливе, најлицемірне, Ми казали, шчо в Кијівскому окрузі нема того чоловіка, шчоб не сміјавсь з Андріјашева, — прибавимо, шчоб не знав, јак він висиса казну својіми книжними складами в казенніј хаті, јак він, одними рахунками за пересилку книг по народніх школах, оббіра ј так бідниј школьниј скарб, (він бере шчось 5—10 % за *укупорку* і *пересилку* книг, тоді јак всьакиј книгарь візьме на себе пересилку, аби тілько в јого забірали книги). А все таки Андріјашева не тілько терпльать, а ј балујуть, і ніодин інспектор отверто проти нього не піде. —До самих остатніх часів був при К. у. окрузі «чиноник по особим порученіјам» д. Каллістратов, за которим, всьакому було звісно, були скандальнішчі діла по спродажу крестьанам «новоји волі» з іконами, по видурьуваньньу в купі з митрополітом Арсеніјем 60,000 рублів грошеј у полуумного богомільцьа Бредіхіна (про це була скандальна полеміка навіть ред. Кіевл—на д. Шульгина р. К—товим), — а все таки держали в службі, поки сам він хотів, і куповали в нього ікони, прописі і т. д. — Ја знају, чим јіх в руках держать, — казав голосно К—ов про окружне начальство, — і держав!

тів печатних. Тілько, залишивши навіть те, шчо він на Украйіні не признаje украйінства, подумайте шчо цей чоловік, будучи весь молодшій вік учителем в гімназіji (в Ніжені) не признавав Гоголя за путнього писателя! А jому дajуть в рукі народні школи в цілій губерніji в которій льудей трохи не стілько, jак в усій Швejцаріji! Добре вкрепльать такі льуде в учительах пошану до начальства і навіть до „всероссійськоjі культури!“

От через це все ми вважаjемо себе в повнім правi сказати, шчо післьа 1864 р. діло науковоjі народньоjі школи на Украйіні по меншій мірі замерло, а надто саме там, де більш хазьаjінували чиновники міністерства, каліки перехожі, потім і інспектори і діректори. Так само, особливо в Катеринославшчині (в Александр. повіті) в Херсонщчині (в Елисаветградськ. повіті) в Черниговщчині, (в Борзенському повіті, в Ніженському) де шчо пробували робити де хто з земців, — а тепер, коли скрізь над земством взьали силу предводитчлі дворьан та доносчики-чиновники, jак Гарусов, Кульжинськиj і т. п., — то j ті смирні сходи науковоjі школи сільськоjі на Украйіні поглушено j повjалено. Ми вже не говоримо про те, шчо ніколи не може бути жива наукова школа на Украйіні без украйінськоjі мови.

На скілько, навіть при земстві, однijеjі чутки про те, шчо jесть в jакійсь школі на Украйіні украйінськиj дух, доволі було, шчоб причепльатись до тіjі школи, і jак охоче зajідали ту школу попи, чиновники міністерства і великі пани, шчо в губернському земстві, — показуje діло школи д. Лесевича в Лубенскім повіті (Полт. губ.) про котору ми вже трохи згадували вишче.

Д. Лесевич, сотрудник петербур. журналів „Русское слово," „Знаніе," „Отеч. Записки," — недавно видавшій книгу про „Позітивну Філософію," — шче за часи, як заводилась вольа крепаків, зрікьса взьати з викупної плати за землю, шчо одійшла в його селі до крестьан 4000 рублів, обернувши їіх, по умові з крестьанами на позичкову кассу, шчоб з процентів од них содержалась школа. Крестьане вибрали д. Лесевича попечителем школи. Учителя взьали в 1864 р. з киівск. педаг. школи. Як водитьсьа, до учителя став чипльтясь піп, — а шче гірше, шчо піп і благочинній задумали, як би захопити трошї в своїї руки, як би підвести, шчоб школу закрили, а трошї обернули на поміч школам по всьому повіту; — тоді б попи поділили трошї між собоју. Піп і благочинній завели такиї спор з учителем, громадоју і д. Лесевичем. Тим часом, в 1866 р., пісьла нашої статьті в 93 № СПВ. підньалось знов польуваньня на украјінство. Як ми згадували, земець д. Ігн. Закревськиј, підпераючи наші думки, написав, шчо ось мов јесть добра школа в Полтавшчині, шчо мирить науку на мові украјінськиј і на казенніј і далі на церковніј. З Киіва од кньазьа Ш. Шихм. пішов в Полтаву приказ, — знајти ту школу. Не знајемо доповно, чи про школу д. Лесевича, чи про иншу писав д. З-ий, іереї лубеньські одписали в полтавськиј училишчніј совіт, в котрому усердствовали дірсктор Кульжинськиј, губернатор Мартинов і архиjерej Іван, (а виборні земські (хто?) мовчали і підписували бумаги,) — одписали, шчо ось, мовльав, денисівська школа д. Лесевича і јесть та школа, на котру вказуjуть „поклонніке кулішовки" (??!), јак писав опісьля д. Кульжинськиј в газетах. Лубенськиј повітовиј училишчниј совіт не знајшов, шчоб в школі тіј справді вчили по украјінському і не захотів закрииати школу, — але губерньскиј совіт заборонив учителеві д. Безуглому бути де небудь учителем. Крестьане з д. Лесевичем заjавили, шчо вони не хотьать зовсім школи, і трошї обернуть на шчо инше јак не вернуть јім учителя. Попи тоді виступили з тим, шчо трошї дані раз на „народноје образованіје" вже не трошї тільки денисівськоjі громади і д. Лесевича, — а мусьать буть поділені на повіт. Губернськиј уч. совіт закрив школу. Однако д. Лесевич подав жалобу в сенат, — котриј мусить рішати спор з земськими урьадами, јаким вважались тоді училишчні совіти. Сенат згодивсь з лубеньським повітовим уч. совітом проти губсрнського і звернув школі j уч.

Безуглому їх права. — про шчо сам совіт полтавськиј мусів звістити лубенськиј. Полтавськиј совіт, шчоб таки його було зверху, написав тільки, шчо лубенськиј совіт мусить догльадати, шчоб в школі не читались украјінські книжки і шчоб їх не було в книгарні школьніј. Дуже жаль, шчо в свіј час, д. Лесевичь не пожалівсь в сенат і на цеј останніј вчинок полтавського совіту, — бо уставом школьним 1864 року було звелено тільки, шчоб учили в школі мовоју казенноју, але ніде не було заборонено давати ученикам читати поза школоју і книги украјінські, ні школьним книгарьам держати їх, јак поміч і јак книги дльа читаньња, а міністерського списка книг, шчо тільки ј можна держати при школах, тоді шче не було. В тој чаі д. Лесевичь певно виграв би і на цьому ділі. Та такиј вже звичај в украјінців не доводити діла до кіньця!

По других місцьах навіть серед земства не знајшлось ні одного, шчоб, вчепившись в діло школ і книгарень народніх, вијаснити, јака то дурпиця виганьати з них ті, зовсім нязаборонені цензуроју книги, шчо розказујуть народові про јого ж житьтьа јого мовоју — книги, шчо заслужили хвалу од усіх освічених льудеј, і не украјінців!

Так шче з 1863—1864 рр. забито було скрізь по украјінських школах науковиј дух і підкопено було живу школу при самому корньу через те, шчо вигнато було з неји живу народньу мову і письменство украјінське.

Тепер вигнане те письменство зовсім з Россіји.

Коли порівньати ту заборону 1863—64 рр. з најновішчоју, тогорічноју, — то виходьать дуже цікаві річі:

Заборона 1863 р. настала серед страху, шчо нагнало польське повстаньња; заборона 1876 р. настала при небі цілком јасному од усьаких таких хмар і мало того, јак раз тоді, јак руське царство збіралоьь „ослобоньати“ славіјан! Значить заборона 1876 р. — зовсім безприміре і безпричинне самовольство, навіть політична безтактність, одним словом дурость першого номеру! І однакож в

1863 — 64 рр. заборона українського письменства побачила більш противенства і в печаті, і земстві; в самому урьаді були проти неї голоси. Тепер проти далеко гіршої заборони ніхто і не писнув в Россіїі, — а в закордоннїй россійській печаті тілько раз два сказано було проти неї. Та і то шче з тих газет навіть не було видно, шчоб руським закордонним писателььам була добре відома така річ, як діло украйіньске. А в однїй так шче питались, чи украйінство справди таки поступове діло, чи ні? Звісно, — дозволена печать в Россіїі дуже забита, однако про шчо инше вона вміє хоч натьакнути, а про наше діло цілком промовчала! Звісно також, шчо печать недозволена в Россіїі тілько і је, шчо соціалистична, а вона була голосом тих кружків в Россіїі, котрі дорікалі украйнольубцьам, шчо вони плохі соціалисти. В цих докорах було і јесть і досі багато правди, бо дејакі з записних украйнольубців, стовпів і сотрудників „Основи“ то житьтьам своїм (служба в Польшчі, по сахарньам, банкам і т. д.) то своїми писаньньами (напр. д. Мордовцева „Провинціальная литература“, або д. Куліша „Возсоединеніе Руси“, „Казачество въ отношеніи общества и государства“) показували, шчо їм нетілько далеко до такого народольубства, на которе вони мали претензіју, — і јакого слід, було ждати од товаришчів і учеників Шевченка, і од тих, кого польскі пани звали „хлопоманами, соціалістамн, коммуністами“ і т. п., але і просто не далеко од јавного скандалу. Всероссійскі соціалісти тілько не догадались про одно, шчо коли украйнольубці були плохі соціалісти, то соціалісти на Украйіні мусіли сами стати украйінцьами і зробити сами те діло, которе справді погано робили записні украйнольубці. А в кінці всього нікому з правдивих воротів казенних порьад-

ків в Россії не слід було так холодно стерпіти таке дике діло, як тогорічна заборона українського письменства.

Як ця заборона, так і те, шчо її всі перенесли легко, легше, ніж далеко меншу заборону 1863 р., показує, скілько перемінились діла в Россії з того часу. Розібравши ту переміну, побачимо ліпше і те, як держати себе тепер українцьам проти нової заборони.

Перша одміна проти 1863 р. тепер в тому, шчо тепер нема вже в царського начальства і стілько розуму і глузду, скілько було шче в початки 1860-х років. Тоді все таки були і серед вищчого начальства хоть сліди партій, мужицької, чи панської, освітньої, чи попівської, нової, чи старої, — славянської, чи німецької, — чи як би там їх звали. Тепер і те все забуто, або розгублено, — а нового не надумано, — і тепер вищчий урьад в Россії просто случайно зібрана зграя льудей, з которих кожний робить, шчо в голову прийде, і закривайетьсьа, коли йому треба, царем, крутьачи ним, як попало. Більша часть самого начальства сама зна, шчо довго не попануйе, — сама не вірить ні в силу свою, ні шче менше в силу царську, — а поки шчо, користуйетьсьа тим, до чого дорвалась, не думаючи, шчо вийде на далі з того, шчо вони пригадайуть, дльа самої держави. Ось через шчо в Россії можна стало душити школу як раз тоді, коли заводилась хоч би обшча служба воєнна, заборонити українське письменство, як раз перед славянською войною!

Подібна ж переміна случилась за остатні 10—12 років і серед вільних льудей, серед вольнольубців (лібералів) навіть. Ті, хто виступав десьать років назад, як вольнольубці в печаті, в земстві, в уни-

верситетах, і т. п. — ті тепер або заснули, або полакеїлись, — або „ждуть ліпших часів“, т. ј. одвикаjуь од всьакого вільного ходу, — і також само jак і служашчі, тьагнуть, аби день до вечера, аби сберегти шкуру і кешеньу, або коли можна, набити цьу кешеньу, jак попалось: адвокатством, банками, а далі ј службоjу казенноjу, jак зробили дejакі з недавніх шче ліберальних адвокатів. Хај начальство перед ними, не тілько школу, або украjінські книжки давить, а хај хоч льудеј jість, — вони пальцем не двигнуть. Чи на довго чи ні, — а тілько тепер вільно-земська, середньe-ліберальна, „степенна“ партіja в Россіjі пропала! Не може бути, шчоб цьа партіja не підньалась впjать, але вона мусить повстати з нових льудеј.

Пропала також і та частина цијеј партіjі, котору звали колись славjанофілами. Ми в другім місці (в брошурі „По вопросу о малорусской литературѣ“) доказували, шчо справдешніх славjанофільубців, та шче вільних розумом, справдешніх *всеславjанців* в Россіjі не було ніколи, — бо колишні московські славjанофіли були завсігда православними і значить одхришчувались од половини західнього славjанства, та шче ј православjе чисте бачили тільки в Москві. До того ј колищні славjанофіли московські, не гльадьучи на своје часом вольнодумне jазикомельство, на ділі не могли собі пригадати, шчоб можна було шчо небудь робити, коли не позволить царське начальство, хоч би воно було тридцьать раз дурне, те шче ј, по славjанофільському, ј німецьке. І старі славjанофіли не далеко втекли од казенноjі тројці *православjе, самодержавjе і народність* (казенно-московська), — і не знали, jак би jім прилагодити до неjі искорки земського вольнодумства, або прихильності до не-

московських славјан, польаків, украјіщів. Тепер же тројцьа та перемінилась так: *православіје, самодержавіје і обрусеніје*, — з тим шчо веде воно за собоју: мајорати і ферми в Польшчі, нові базари дльа московських товарів, банки і т. д. (Не дурно ж Ів. Аксаков став діректором банку, хоч і перші стовпи московського славјанофільства, не минали откупів). Теперішньа буцім то славјанська партіја в Россіјі виробльуетьсьа в купецько-чиновницьку партіју на московській запарі, — ми сказали б: в шчось подібне пруським національ-лібералам, јак би московські славјанофіли не заслужили шче більше, ніж ті, имени *National-Servilen*. Збоку може хто подумати, — та за кордоном і говорьать, шчо ј теперішньа вијна — діло московських славјанофілів, — але це зовсім не так: коли царь зхотів, — тоді ј почав вијну; — зхотів продати сербів гр. Андраши, — і продав; зхоче продати болгар гр. Біконсфільду, — і продасть, — славјанофіли все будуть хвалити јого мудрість, втішајучи себе і тих недодумків, шчо јім вірьуть, пустими криками проти јакогось „Петербурга“, јакими наповнена недавньа буцім то славјанська промова Ів. Аксакова! Мало того, — вони знајдуть шче, в чім виноватити і сербів, і болгар, — мовльав, духом западним зопсовані, або шчо таке! Де ж јім оступитись за тих славјан, шчо в самій Россіјі душить московшчина, оступитись хоч так, јак оступавсь „День“ Аксакова, за польаків та украјінців в 1862—63 рр.?

Так, значитьсьа, коли погльанути на верхи того, шчо робитьсьа в Россіјі, — то можна сказати, шчо ні з відки не ма вітру, прихильного украјінцьам, украјінській школі і письменству, а шче менше захисту, навіть такого, јакий був в 1860—64 рр. Прибавте до того, шчо старші украјнофіли, не

тілько козакофіли 40—50-х років з панів черниговсько-полтавських (Ханенки, Ригельмани і т. п.), а і хлопомане 1860-х років, јак Куліш, виступајуть против „современного“, чисто мужицького украјнофільства, або зрікајутьсьа усьакого, јак Мордовцев, або одходьать на бік од пекучих діл минути, јак сам Костомаров. Здајетьсьа, — зовсім смерть нашому ділові!

Тим то справди і трудниј теперішнії стан Россії, шчо всі „верхи“ јіјі тепер підсохли, або підгнили, — і шчо нове паросльа шче не нажило собі видніх стовпів, шчо все дијсно нове і свіже в Россії, јак справди вгадав Тургенев в „Нові„ је „*Русь безимьаннаја*“. Та шчож коли все „именните“ загнило, засохло, або заціпило собі зуби і шчось шепотить по захахульками! „Новь“ все таки росте, јак з води јде!

Сходи нового житьтьа, нові думки нових льудеј то там то сьам піднімајутьсьа скрізь, і благовістьать новиј зріст і украјінства!

Позаторік і торік по всіј печаті в Россії пробігла розмова про столичну і крајову (провінціальну) печать. Розмова та не доведена була до кінцьа, бо тепер не доходить до кінцьа нијака жива розмова в печаті россіјськіј, а надто газетніј, поневоленіј чиновникам і тим столичним прикашчикам і откупшчикам, которим чиновники дајуть право однім тілько говорити в газетах. Јак не старались ті откупшчикі і прикашчикі і јіх најмити, або недоросткі петербургські, шчо не бачили і не бачуть світа дальше свого „вікна, прорубаного“ Петром, коториј јіхніј малості здајетьсьа більшим, ніж був, јак не старались замовчати, або заговорити, або висмијати розмову про крајову печать, — а все таки цьа розмова пробігла по всіј Россії і

заворушила усьакого з читајушчих і пишушчих по крајінам безмірного царства, се б то всіх, хто шчо небудь зна в Россіїі. Віjна тілько на час заставила забути про ту розмову, — та *віjна заставила забути і про Петербург* і викликала самих недоростків столичних провіjатись по невідомій jім Россіїі. В кінці ціjеjі віjни не тілько буде кінець, або ввірветьсьа нитка султанству і чиновникам в Константинополі і Петербурзі, — але j султанству Петербурга над Россіjеjу. Та, по волі, чи по не волі неjасна, розмова про печать столичну і крајову, шчо велась торік, — то була тілько чередньа чутка нового діла, — так званоjі *децентралізаціjі*, вольного впорьадкуваньня (*автономіjі*) крајів в усіх своjіх справах. А цього діла не забjеш нічим, тим менше цензуроjу і сміхом петербурських недоростків, не забjеш вже через те одно, шчо jак до того дійде час, то крајіни все ростимуть, а столицьа, середина, гнитеме, сохнутеме. Сміху столичних откупшчиків і недоростків над печатьтьу підбитих крајів (провінціj) тепер вже через те одно ніхто не бојітьсьа, шчо за остатніj десьаток рокік в нашіj столичніj печаті не зосталось і пjати чоловіка, которі б себе чим небудь не закальали і нема може j трьох, которих би діjсно поважала всьа Россіjа! Коли так столицьа засохла і загнила, — то зостаjетьсьа або сохнуть і гнить всіj Россіjі, — шчо річ не можлива, — або рости всіj Россіjі, себ то jіjі крајінам, а з тим вмісті і крајовим породам льудськім: славjанським і не славjанським, руським і неруським. І справді, — скрізь, куди не гльанемо, на Кавказ, на Волгу, в Сібір, — скрізь ми бачимо, jак крајові льуде і породи починајуть пробувати думати, говорити, жити по своjому, а не по указу з столиць. Не вже

ж Украјіна останетьсьа по-заду? — або не вже ж, коли Украјіна підніме свіј голос, то јого забјуть голоси других крајів і пород льудських, которі так само, јак і Украјіна і украјінці, рвутьсьа з путів чиновницьких і столичних? Ні того, ні сього не може бути. Поки шчо в торішніх розмовах про крајову печать бачили ми таке, шчо тепер вже не дві столиці спорились між собоју, јак колись Москва і Петербург, а всі крајові місцьа вставали проти столиць, а навіть поривались села говорити проти городів. І тоді, коли московські славјанофіли спорились з Петербургом, вони подавали голос і за крајеві вільности, а через те мусили говорити шчось і за крајеві породи. З годом московські „дільці" помирились з петербурськими чиновництвом (бо ј справди петербурська імперіја дочка московського царства) —і розгубили своју прихильність до вольности крајів і льудських пород, навіть славјанських. Тепер діло зачипалось глибше: усьакі городи і краји, навіть московськоји породи, јак Поволжьа і Сібір, почали нарікати на верховенство столиць, однаково і Москви, і Петербурга. Всім, і московські породи льудім, Петрове вікно здајетьсьа діркоју, куди безслідно пропадајуть льуди і гроші, а Москва — здајетьсьа не серцем Россіји, а павуком, которij виссса усе те, шчо дістајетьсьа в јого сітку. Тепер вже не роздобрівші пани, — прибавльајучи „к жірному абьеду" в московському англіјському клубі, — „мудрују бьесьеду" про децентралізаціју, автономіју, вільне братство русько-славјанських пород, — а холодні, працьовиті льуде з Казані, Саратова, Іркутска, Вологди і т. п., сами москвини зроду, — подавали, хоч слабенькиј, голос за вольу і письменство і украјінське, коли необачниј екс-украјінофіл д. Мордовцев вскубнув Украјіну вкупі

з другими „провінціями“, то б то крайами підбитими! Це все маленькі шче, а все таки живі сходи серед тих крайів і льудей, шчо більш по неволі, ніж по волі, зібрані були в московсько-петербурське царство. Це змаганьня не за тим, шчоб одірватись одним од других, — бо це не варто трати сили тепер, коли усьака жива сила на світі шука, шчоб підбільшатись через спілку з другими, їй подібними, і з сусідами а за тим, шчоб перемінити ярмо спільноїі неволі на вільниї і рівниї сойуз. *Це не сепаратізм, а — федералізм!* — вільна вправа в своїх ділах не тілько великих крайів, як Московшчина з підбитим і населеним їйї синами безмірним Востоком, — як Украйіна, Біла Русь, Литва, Польшча, Грузія і т. д., — своя, вільна вправа кожноїі части цих крайів, далі кожноїі громади, при вільности кождоїі особи. Діде свого кінцьа те змаганьня не скоро, — а все таки новиї зріст його післьа того, як в 1863—64 рр. потоптано були перші сходи того зільлья криками про сепаратізм польськиї, украйінськиї, бессарабськиї, грузінськиї, верменськиї, сібірськиї, — видно і в торішніх розмовах про провінціальне і столичне письменство. Післьа віїни ті розмови непремінно піднімутьсьа, і не про одно тілько письменство, — бо вже одна віїна заставила россіян гльанути в вічі таким крайам і породам, як серби, волохи, болгаре, греки, вермени і т. д. Так на спільному всім великому ділі вільности підбитих царством московсько-петербурським крайів і льудських пород, мусить випливти в гору і діло вільности украйінськоїі в слові, в школі, і в другому. *)

*) В 1872 р. в статьтьех «Література россіїська, великоруська, украйінська і галицька,» печат. в Львівськиї «Правді,» — ми покладали

Далі шчо там не говори, або ліпше јак там не замовчуј слуги і нальаканці теперішнього начальства в Россіјі, — а највиразнијшиј знак житьтьа і думок освічених льудеј в Россіјі в остатні роки, — це „народничество“, змаганьньа молодого панства „опроститисьа“, помужичитись, — те, на шчо повернулась в Россіјі европејська соціальна демократіја. Вже одно те, шчо поліціја нахапала за 2000 молодих льудеј по Россіјі за соціалистичну проповідь показује, јак розрослась вона, — і показује шчо діла того не замажеш ні прокурорським пером, ні навіть не вирубајеш катівсским „топором“, (сокирою). Все, шчо може зробити „дітовбивство“, шчо тепер робить наше начальство, виловльуючи і видавльуючи прихильну до мужика молодіж, це зу-

---

шче такі надіјі на украјінців: «Хај же тепер украјінці візьмуть на себе міссіју служити опорою усьому автономному, усьому народньому серед ріжних народів і країв у Россіјі, јіх адвокатом перед центротьажними силами в Россіјі, јако самиј більшиј з автономно-народніх элементів і в тој же самиј час — самиј рідниј центротьажному, великоруському.....» Надіјі наші мало справдились, бо украјінці мало показали праці і над самим своїм крајем, між ничим і через те, шчо багато сил украјінськоји розвијано по всіј Россіјі. На цеј час најкорисніше діло дльа украјінців було б працьувати прьамо на свіј крај і тим не тільки піднъати своју силу, але і показати на ділі прикмір автономізму. Однако ми все таки думајемо, шчо природні закони зможуть взъати своје, і шчо украјінці зможуть виступити і поза своїм крајем, јак *федеративна сила* і серед других пород в Восточній Европі, де всліло вже багато вирости або хоть завјазатись спільних інтересів серед льудеј славјанських і неславјанських. Таку надіју ми покладајемо через те, шчо укрнјінцьам за ті часи, коли вони менш сами в себе чули своје украјінство довелось показати через Гоголя царству руському, шчо в јого «рожа крива,» а через Костомарова заложити основу «федеративно-народньому» погльаду на минуле Россіјі, зиачить і на будушче. Јакоју мовоју будуть проводити своји сојусно-мужицькі думки украјіньці серед льудеј позаукрајінських, — чи својеју, чи московською, — це діло не так важне. Звісно, шчо скорішче всього стануть і украјінці писати дльа позаукрајінських льудеј, тіјеју мовоју, до котроји ці льуде најбільш звикнуть, — а вже і тепер по славјанщині багато льудеј звикајуть читати по московському, по јакому вміјуть читати і освічені льуде всьаких пород в Россіјі і московська мова стаје вже і тепер *федеральною мовою* на Востоку Европи.

пенити діло на 3—4 роки, так јак зупинено воно було між 1862—63 рр. і 1869—70. Але ми бачили, шчо після впину того, молодіж стала шче горьачша, і при тому шче зліпча проти начальства і замісць 100—150 чоловіків, шчо після петербургських пожарів було вислано і заперто в кріпості, — тепер прийшлось запірати 2000. Через пјать років придетьсьа запірати шче більше. А треба ж положити, шчо на дві тисьачі, тепер запертих соціалістів, зосталось певно втроје більше незапертих. Прибавте до того, шчо в часи недільних школ начальство хапало в кріпости самих тільки паничів, — а тепер воно вже маје діло і з крестьанами і робочими, котрі так јасно розумијуть вже, шчо робитьсьа в державі, — јак напр. Алексьејев. За пјать років, навіть, коли не буде за кордоном виходити ніодного соціалістичного листка, не напечатајетьсьа ніодна книжка „Хітроји Механіки“ і т. п., — все таки число соціалістів в Россіји, і серед паничами, і серед мужиками виросте, і мало того, соціалисти будуть самоју гарьачоју і самоју значить дужчоју з „політичних“ партіј Россіји, коли вже тепер бідні грішми, навіть наукоју і талантами, „безогльдні“ (крајніје) соціалисти в Россіји виступили на політичне поле јак небудь, а всі „степенні“ (умьерьеннije) льуде, ліберали, конституціоністи і т. д. — нијак!

Третье нове зерно, которе пробивајетьсьа тепер в Россіји, це *всеславјанство*, Правда, одним своїм боком воно підпира силу державного стьагуваньня крајів і льудеј (централізацију), і силу военно-чиновницьку, будить думку про „обрусеніје“ всіх славјан, а за те другим боком заставльа подумати о вільній вправі усіх крајів, которих не обрусиш навіть і дужчими силами, ніж ті, шчо маје столич-

на Московщчина. Далі начальству нашому і московським славјанольубцьам придетьсьа в западній славјанщчині мати діло з народом руським (в Галиччині, Буковині, Угорській Русі) і иншим славјанським під чужими панами, — значить по неволі підпірати хоч не цілиј, то половинниј, чвертовиј соціалізм. Царство і панство, шчо в середині Россіјі, безпремінно буде заглушать і такиј полусоціализм, јакиј напр. хоче заводити в Болгаріјі кн. Черкаськиј, однако з другого року і цеј полусоціалізм буде підкошувати царство і панство в Россіјі. Далі це царство і панство, чиновництво россійське і те московське славјанофільство, шчо јде з ним у купі, та шче до того і з попівством, обридне по черзі всім західнім славјанам: сербам, — которим вже воно солоно прийшлось, — болгарам, — которих теж вже починајуть лајати дд. Аксаков, писарі „Нового Времені“, генерал Ціммерман, — далі безпремінно хорватам, словінцьам, словакам, чехам. — (Про це все ми скажемо в другім місці докладнішче). А з цього всього мусить вијти спілка вільно-мужицьких таборів в усіј славјанщчині і спілка јіх з соціалістами і федералістами в Россіјі, — себ то цілком *нове всеславјанство* (панславізм).

Правда цеј федералізм, це нове славјанофільство в Россіјі шче дуже і дуже „в сповитку“. Руські льуде, навіть вольнольубці, шчо повиростали, або зажились в столицьах, і вивчились найбільш на пруських книгах, мало хто тепер і дотепниј зрозуміти такі думки, јак вольнодумне, сојузне і мужицьке всеславјанство. Правда також, шчо на цьу хвилину соціалізм всероссіјськиј розстројениј і місцьами розбитиј, а украјнофільство в цілому не впорьадковано, а та часть јого, шчо дума

оперти козацьку „хлопоманію“ шевченкових часів на всесвітньу думку про мужицьке громадство, шче ледві народилось на світ. Однако нема поводу дуже журитись тим. Всероссійські вольнольбці і громадівці мусьать роздумати над тим, чому одні заглушились, а других розбито, — і вони мусьать побачити, шчо причина тому в тім, шчо одні не хотіли зважити на мужицтво, а другі на одміни пород льудських (національність), а ті і другі прогльаділи такі діла, јак вільне спільство (сојузність, федералізм) і славјанство. Всероссійські громадівці мусьать особливо роздумати над тим, через шчо јіх на цеј час прибито, — і вони побачать, шчо між инчими причинами, одні з перших були, окрім віри в дуже скоре повстанья мужиків, малоји уваги на науку і школу, — шче именно јіх всероссійство.

Ми не говоримо об тім всероссійстві, которе б бажало рівно счастьа всім мужикам по всій Россіји, а об тім всероссійстві, которе коли не дума, шчо льуде і річі скрізь по всій Россіји однакові, шчо можна скрізь по всій Россіји однаковими способами, однаковим приводом довести льудеј до счастьа, то забува про ту неоднаковість, забува, шчо в Россіји јесть породи і московська, і украјінська, і білоруська, і литвини, і грузини, і молдаване, і татари, і т. д. і шчо всероссійськиј чоловік, більш, або менш однаковиј скрізь, виплодок новоји россійськоји держави, је тілько в образі пана, чиновника, трохи купцьа і мішчанина, мужика ж всероссійського не ма і буть не може. А треба признатись, шчо тој всероссійськиј соціалізм, јакиј був доси, вбачав јасно в Россіји тілько одну породу, осібну од „руських“, — породу польську, се б то ту, котора також мала собі колись такуж державу, јак і Россіја, — і з цеју тілько одноју породоју і вмовльавсь на

діло. В цьому ніхто не тілько не виниий, тут не ма навіть нічієї помилкі, — бо це всероссійство було неминучим послідком тих звичок думати про усьакі річі і тієї науки, шчо кожниј здобув јак спадок од старого державного житьтьа ј. з казенноји, державноји школи, а також і послідком того, шчо усе житьтьа освітне в Россіїі зтьагнуто в столиці, де почавсь складатись і самиј россійськиј соціалізм. На ділі сила обставин житьтьа державного мусила вдавитись і в натуру і думки тих, хто прьамо хотів розвалити держави і раніш других став у нас проповідати теорітичні основи ан-архізма (без-начальство) і своєї волі (автономіїі) кожноїі особи, громади, — і вільного сојузу јіх, — а значить, і вільного сојузу льудеј по породам і племенам, јак напр. Бакунін, один з первих в Россіїі не тілько соціалістів, але ј федералістів і панславістів. Коли були між россійськиии соціалістами, особливо між прихильникаии Бакуніна, кружки, которі наперед признавались до федералізма і значигь наперед не засужували на знішченьња або на зневагу усьакі одміни крајів і пород льудських, то не була ні ким отверто і сістематично поставлена думка про те, јак согласувати всесвітніј соціалізм з цими крајовими і породніми одмінами, а шче менше було зроблено проб проповідати цеј соціалізм в кожному крају і кожніј породі льудськіј в Россіїі одмінно, прилагодно до неји.*) Через це

*) Про славјанство Бакуніна ми вже згадували в книжці «По вопросу о малорусской литературѣ.» На лихо казенна школа і дальшиј ход житьтьа нь дав Б-ну спізнати бдизько не тілько Литву, але ј Білу Русь, і Украјіну, через шчо він помилився дуже, піддержуючи польське повстаньња 1862-63 р. і на не польских земльах. Ціа помилка видимо одбила јого од славјанства, а далі ј од Россіїі, над ділами которої, јак кажуть льуде, шчо добре знали јого за останні часи, він маје зовсім перестав працьувати. (Записка министр. юстиц. гр. Палена съ прим. редак. «Работника» стр. 21.)

тим паче могли бути між всероссіјськими соціалистами такі особи і цілі кружки, которі также само вважали собі, шчо Россіја скрізь однакова і мусить бути однакова, јак і ті чиновникі шчо думајуть, шчо можна однаково правити і в Архангельску, і в Лубньах, і в Ахалцику, — і которі перш усього сердьатьсьа, коли јім хто нагада про ту неоднаковість і зараз думајуть, шчо тим хтось хоче збити јіх з јіх добрих замірів зробити счастливими ввесь світ, коли ви думајете тілько нагадати про самоју природоју зроблену основу дльа јіх добрих замірів.

Заслугоју всероссіјських соціалістів зостанетьсьа те, шчо вони скрізь, по всім углам в Россіјі виголосили про те, јака мусить бути повна господарська вольа мужика і наложили својіми головами своју проповідь. Але на ділі вони працьували такими способами, јакі могли годитись так, або сьак тілько дльа мужика московського і повертали на службу одному цьому мужикові сили і украјінців, і білорусів, і молдаван, і грузин і т. д., а значить на свіј лад протьагали на далі теж саме діло, шчо почала робити держава всероссіјська: одтьаганьньа на користь одного московського крају достатків і розуму од мужика украјінського, білоруського, молдавського, грузінського і т. д., і тим самим по неволі сами в себе отньали силу пустити глибше коріньньа по всім крајам і породам льудським, шчо обнесені казенним всероссіјським забором. *) Дальше јти по

*) Багато прнјшлось бн написати, шчоб запевнити до безспорности те, шчо тут сказано о всероссіјстві в нашому соціалізмі, шчо на ділі оберталось тілько в московство, — впјать таки потому, шчо московськиј мужик живе і прнтьага до себе всіх тих, хто забув про инші нороди, — а всероссіјського нема. Про такі діла не легко говорнти через те, шчо ніхто не може похвалитись тим, шчо він зна усі соціалістичні кружки в Россіјі і кожниј по неволі судить про других по тим,

цій дорозі не можна, — і вже через те одно ми думаємо, шчо дальнішча працьа соціально-демократичного табору в Россіїі піде инакше, — шчо не розривайучи спільности про між себе, соціалісти з усіх крайів і пород льудських в Россіїі, підуть кожниї працьувати в свій край, до своїх льудеї, — початки чого вже видно і тепер. Тоді і нашу Украйіну знайдуть не тілько ті, хто досі вважавсь за украйінольубців, — але і ті, хто одвертавсь од украйінства ізза всероссійського соціалізму. —

Так ми думаємо, чшо теперішнья і найдальша година зовсім не така журлива, јак з разу може вбачитись дльа украйінства, дльа украйінськоїі школи і письменства, правда, в тім тілько случаїу, коли ті, хто так, або инакше, а більше зна і може го-

---

шчо він бачив, — та шче через те, шчо далеко не всі кружки ті повідали прильудио через печать не то шчо про своїі діла, а хоть про своїі думки. Ми вкажемо тільки на те, шчо в усіх перед очима, напр., на те, шчо ніодно виданьнья великоруського соціалізму не сказало просто, шчо поно пишетьсья тілько дльа Великороссіїі, а не дльа всіїеї Россіїі, — а тако ж на те, шчо звісно напр. з печатних процессів соціалістів, або з запискн гр. Палеиа «о преступной гропагандѣ в 37 губерніяхъ» Мн бачимо там цілі рьади призвіщч грузінських, украйінських і т. п., бачимо кружкн, шчо працьували по усьаким крајам Россіїі. І прн тому вбачаємо: 1) шчо один самиї кружок, тілько зложившись, напр., з московців і грузннів, почниав працьувати — в Москві, — Київі і Одессі, — 2) шчо усі видавали і роздавали книжки: «о Стенькѣ Разинѣ,» «О четырехъ братьяхъ,» «Что й то, братцы» і т. д., книжки спеціально (почастно) московські. Ні грузинських, ні молдавських, ні польських, ні украйінських, ні литовських, ні білоруських книг всероссійські соціалисти не печатали, хоть між ними була добра дольа не московськоїі породи (Бжеаж в 1875 р. поіавилась украйінська, і то дуже неудачна "Золота Грамота" віденських книжок «Парова машина» і др. шчо поіавились в 1875 р. ми не можемо ставитн на счет всероссійського соціалізму). Через це між инчим виходило, шчо иногді всероссійські соціалисти, навіть украйіньці зроду, обходили украйінського мужнка, а мусили шукати по великих місцьах, јак Київ, Одесса, Харьків, артілі робітників з Московшчинн, до котрих теж не могли і прилагодитись. На скілько в цьому всьому була причиною недбалість і недотепність самих так званн. украйінольубців, — про це ми говорили не раз і говоримо і тут.

ворити про Украйіну, украйінського мужика, і всякі украйінські речі, не тілько не вбавльать, а прибавльать своєйі праці, і зрозумійуть, на чім йіі оперти і йак йіі направити. Між инчим користно буде згльанутись на ті часи, которі наступили післьа першоїі заборони украйінських книг в 1863 р., шчоб побачити, в чим тоді помилились украйнольубці, і навчитись, чого нам треба стерегтись тепер.

Статьтьа „Основи“ 1862 р., в которій д. Костомаров кликав земльаків своїх покинути писати дльа своєйі забави, а писати дльа користи мужикові, — показуйе йасно, шчо розумнішчі з украйнольубців призналисъ тоді, шчо до того письменна працьа йіх була не впорьадкована, шчо кожниї писав, коли, йак, і шчо попало, „мов птахи“. Льуде з великим талантом трапльали куди слід, — йак Шевченко, — а простішчі льуде тьагли хто в ліс, хто по дрова. Шчо ж до політичних погльадів украйнофілів, то шчоб зрозуміти всьу йіх найасність, доволі буде вказати на те, шчо один з талантлівішчих писателів украйінських, Стороженко, міг служити в жандармах при Муравйову, йак раз тоді, йак скрізь кричали, шчо украйінці, — це льалька в руках „польськоїі інтріги“. Не дивно, шчо старші украйнольубці не вміли покористуватись тими часами, йак йім вільно було писати все те, шчо і другим в Россіїі, йак вони мали свій місьачник, „Основу“, — не вміли навіть йасно поставити своє діло перед розумом хоч освічених громад украйінських, не кажемо вже перед мужицькими громадами. Д. Костомаров вирік свій суд над своїми батьками і товаришами і хотів почати нову добу діла украйінського, привернути

письменство украjінське до науки і школи *).

Д. Костомаров своjею статьтьоjу виступив jак колишнiй закладчик „товарства Кирило-Мехводijевського“ в Киjiвi в 1846 р. Це товариство полiцija задавила в самому шче сповитку, або можна сказати шче в череві матерi — (бо j в самому суду над д. К—им було сказано, шчо вiн присуджуетьсьа за „основаніе тайнаго общества, въ которомъ *обсуждаемо было бы* соединеніе славянъ въ одно государство). — Однако проти того пташиного цвiрiньканьньа i перелiтаньньа з кушчика на кушчик, jакими були вчинки украjінськi до того часу, це товариство i статьтьа д. К — ва в „Основi“ були цiнними пробами впорьадкувати украjiнофiльську працьу. Тiль-

*) Мы видали въ нашей южнорусской литервтурѣ много хорошаго, взятаго изъ народа; но видали слишкомъ мало того, что мы взамѣнъ дали народу. Соловья баснями не кормятъ — говоритъ пословица; такъ и народъ нельзя насыщать повѣстями и стишками. Ему нужна крѣпкая, питательная пища знанія и образованія.

Не знаю, какъ скажутъ другіе, но мнѣ кажется, что пока на южнорусскомъ языкѣ не будутъ сообщаться знанія, пока этотъ языкъ не сдѣлается проводникомъ общечеловѣческой образованности, до тѣхъ поръ всѣ наши писанія на этомъ языкѣ — блестящій пустоцвѣтъ, и потомки назовутъ ихъ результатомъ прихоти, охоты для забавы переряживаться изъ сертука въ свитку и припишутъ ихъ болѣе модѣ на народность, чѣмъ любви къ народности. Горькая истина лучше сладкой лжи. Кто любитъ свой народъ, — пусть любитъ его не по-донкихотски, не воображеніемъ, а сердцемъ и дѣломъ, — пусть любитъ не отвлеченное понитіе о народѣ, а народъ въ дѣйствительности, въ осязаемости; пусть любитъ живыя существа, принадлежащія къ народу, и ищетъ того, что имъ полезно и нужно. Въ сферѣ своенароднаго слова мы не можемъ быть полезны ничѣмъ другимъ, какъ употребивъ это слово орудіемъ общечеловѣческаго образованіи. Народъ долженъ учиться,, народъ хочетъ учиться; если мы ие дадимъ ему средствъ и способовъ учиться на своемъ языкѣ — окъ станетъ учиться иа чужомъ — и наша народность погибнетъ съ образованіемъ народа. И вправѣ ли мы будемъ тогда жалѣть о неи? Что отраднѣе: видѣть ли народъ въ невѣжествѣ сохраняющимъ свою иародиость, или образованнымъ, но потерявшимъ эту народность? Коиечно, при такомъ выборѣ, придется пожертвовать народностью. Но для чего же приносить безполезную жертву, когда можно совмѣстить то и другое, когда это будетъ и нравственно-справедливо?» Так писав д. Костомаров в маjськij книзi «Основи» 1862 р.

ки дльа 60-х років багато з того, шчо думалось в Кирило-Мехводіевському кружку 1846 р. і шчо сказав д. К—в в „Основі“ було вже застарілим проти того, шчо говорили тоді передові льуде з великорусів *) і вже через те не могло ні виробити міцного порьадку праці між украйнольубцьами, ні привернути до неї всіх гарьачішчих і більш по европейському освічених льудей навіть з украйінців і через те придержало їіх в таборі „общчерусів“.

Усього того, шчо і як думалось в Кирило-Мехводіевському кружку ніхто не зна і досі, окрім тих 2—3 чоловіка, шчо шче зостались живі з тодішніх братчиків; а вони не росказали про те навіть і при такому случаю, як нове повне (пражське 1876 р.) виданьньа Шевченка, в которому напр. споминки самого д. Костомарова дуже короткі і часом бліді. Про цей кружок шче менше звісно певного ніж про подібний йому петербурський кружок того ж часу. Буташевича-Петрашевського, бо про петрашевців напечатано хоч казенне діло, а про Костомаровців не напечатано і того. Все, шчо доси напечатано про Кирило-Мехводіевський кружок, скілько небудь вірного, це кілько слов в статьті „Жизнь Куліша“, шчо, по всьому видно, переглянута самим д. Кулішем, в „Правді“ 1868 р. Осьде ті слова:

Шче бувши у Кийіві, звів Куліш до купи скількохсь прийателів; в сій то невеличкій громаді зародилась перва думка — видаваньньа книжок, потрібних до самопознаньньа украйінського, і споруди простольудних школ по панських добрах. Думка була нахилити до сього де-яких панів гуманістів і тим положити основу народній освіті на Вкрайіні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського,

*) Герцен, Доброльубов, Чернишевський і др.

то до Костомарова, то до инших, піддержујучи јіх духа. А вони не такі були козаки, шчоб јіх треба було з боку підпірати. Вони осадили межи себе ј Шевченка, здержујучи јого завзьате бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всьу Славјаншчину. Оттоді ж то Шевченко понаписував високі своји твори: „До мертвих і живих“, „Шафарикові“ і инші. Шчо вони про між собоју науковим сбособом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно,— јаким високим духом кијівська громадка украјінська дихала. Обньала вона своеју думкоју увесь мир Славјанськиј і глибоко зрозуміла, шчо дух украјінського льуду більш, ніж јакиј иншиј, здоліе тој мир ув одно живе тіло стулити. Віра Христова і исторіја Славіјан була јім світом і теплом до великого подвигу. Свьате Письмо всі вони добре знали і з великоју шаноју почитували. І стали вони твердо на такіј думці, шчо не на дипломаціју треба Славіјанам уповати; шчо до сього діла треба нових льудеј і сили новоји, а тіеју силоју повинна бути чистота серцьа, праведна освіта, свобода простого льуду і христијанська саможертва. Шчоб же всьому мирові було розумно, шчо тут Украјіна не поставлена альфоју і омегоју, признали вони својіми патронами всеславјанських апостолів Кирила і Мехводіја і назвали своју громаду Кирило-Мефодіевським брацтвом. Највиразнішчим параграхвом устава сього брацтва було приречено — тількі тих пријмати до себе, хто був знајомиј з непорочнього житьтьа і праведноји освіти. Другим знов параграхвом застережоно, — шчоб у сьому ділі ніколи робом не ходжено, јак у езуітів, шчо дльа својеји мети бајдуже јім було про способи. Најкрашчим способом ширити своју проповідь уважали вони устне і печатне слово ј добру науку дівчат, јак матірок і сестер тих діјателів, шчо мали колись вирости серед стуманілого льуду і холодного, лінивого панства. Там-то вони постановили пеклуватись, шчоб на Вкрајіні постало јак најбільш письменнаго ј тьамушчого жіноцтва. Не в централізоване государство замірьали вони скупити всі славіјанські народи, а в вільниј сојуз під протекторатом россіјського Імператора. А јак імперіја јого доти не згідна була б притулити до себе славіјанськоји федераціји, доки не очистилась би з ганьби кренацтва, то установлено було —помалу-малу підготовльати і панів і урьад до зрозуміньньа сеји спасенноји

громадськоїі потреби за помічьчьу науки і памови, а простиї льуд — до новоїі крашчоїі долі — за помічьчьу школ; роспочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своїх селах.

Опасувались вони писати до свого прияателя Куліша про брацтво; давали тільки йому знати, шчо вони почасти розмовльаюуть громадно про всьакі поважні речі. А він їм на се відписував: „Хвалитесь мині словами, — та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехаї би була шчира працьа над освітоюу самих-себе і инших. Занедбаїте політику. Сам-собоюу настане час, шчо від нашого слова упадуть стіни єрихонськії". (?!) Розумієучи, шчо Кулиш туди ж манівцем простуює, куди вони широкиї шлъах прокладаюуть і хчо діло їх, як урьад не зрозуміе його, станетьцьа дльа них небезпечним, — змовились вони не показувати Кулішу устави і до брацтва його не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік шчо до брацтва.*)

Коли порівньати те, шчо тут сказано, з тим, шчо говорив д. Костомаров в 1862 р. в тій статьті котороюу він кликав земльаків приступити до сис-

---

*) При случаї нелишнім вважаємо привести і ці слова з статьті: «Жизнь Куліша,» в котрих показуюутьсьа, як урьад наш, так і украінофіли 40-х років. «Допитувались у Куліша, в Третьому Отділенні Царськоїі Канцельаріїі, чи правда, шчо він замірьав бути гетьманом украінським? Одвітував їм з усмішкоюу: «Спитаїте перше, чи багацько в мене грошеї при душі, чи великі маюу добра, чи родич ја, або приятель вельможним панам?» Роблено вписи із його листів, перетолковувано по своюому і казано йому одвітуватн по тим вписам; постерігши підступниї поглъад на його речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувшн, де він, розходивсь так, як його прадід, гарьачиї Куліш у пасіці. Треба ж тут і те спомјанути, шчо — як у першиї раз піочав йому генерал Дубельт казати, јака жде його дльа (шчоб зальакати) — перед очима Куліша прошла його жінка кохана і јіїї мати, котру дуже льубив і поважав; у голові у його закрутилось, він захитавсь і впав би, колн б не підбіг і не посадив іого Писарев київськиї, шчо тут же вертівсь коло Дубельта, у фраку з звіздоюу. Післьа того Дубельт почав на допросах до Куліша ласшчитись, і листн своєїї жінки йому показувати, і царьським милосердієм заспокоюувати, і всьачину йому по приятельські оповідати, абн шчо небудь випитати; та Кулішеві ні в чому було признаватись опріч того, шчо він свіїї краї льубив, јак душу, і рад би був дльа його добра хоч би в тачку катор-

тематичної праці над народнім українським письменством, то побачимо, шчо справди д. Костомаров в 1862 р. прильудно висказував думки Кирило-Мехводіевського кружка 1846 р. з тим, шчо в них було і вічного і застарілого.

Дуже важно, шчо і молодші українофіли не виступили прильудно в 60-і роки з другими поглльадами на народнье письменство. Јак зходились погльади молодших українофілів з погльадами старших, побачимо ми порівньавши ті круги книг длья народа, шчо вони хотіли написати, з Костомаровським.

Д. Костомаров назвав цілиј круг книг, которі по јого думці треба було виготовити на перший раз длья українського народу.

Ось круг д. К—ва: (Основа, 1862, Маj, 2 — 3).

Надобно ограничиться элементарнымъ изложеніемъ научныхъ знаній, нсобходимыхъ для перваго образованія. Такимъ образомъ, кромѣ букварей, въ настоящее время необходимы для народа: краткая священная и церковная исторія, катихизисъ, отрывки изъ поученій святыхъ отцевъ церкви, изъ житія любимыхъ народомъ святыхъ, и объясненіе богослуженія. За сферою религіи должно слѣ-

---

жника запрьагтись, — не то шчо· Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових речах не лукавство, а щчирий погльад на иеповинну жертву нерозумної політики і дьакувало јому шчирістьу.

«Царь думаје, шчо ми вороги јому,» казав Куліш; «а ми були б јому найвірнішчими слугами, аби він схотів, шчоб ми помагали јому працьувати на добро руському миромі.» От же шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Узьали вони таку думку, шчо Куліш — прехитра лисицьа: все робитьсьа по јого думці, а він собі гетьманује над усіма безпешне наче ј не віи.; причепитись до јого було нізашчо. От же таки знајшли јого виноватим: јак він смів написатн у своїй «Повісті об Українськім народі», шчо сьому народові не подоба у крепацтві бути і шчо він туманіје від сього. І за те діло, котре сталосьа славоју Олександра П, отець јого осудив Куліша посадити на два місьаці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці!»

довать знакомство съ природою: надобно написать для народа ариѳметику, космографію, географію и удобочтимыя сочиненія, которыя бы знакомили его съ важнѣйшими сторонами естествознанія вообще. Вмѣстѣ съ тѣмъ надобно составить грамматику роднаго языка, по которой бы народъ ознакомился съ построеніемъ человѣческаго слова. Наконецъ, надобно написать книжечку, въ которой сообщить народу главныя основанія его положенія въ государствѣ и его юридическихъ правъ. Этимъ пока можно ограничиться. Исторіи, вопреки нѣкоторымъ, мы не считаемъ нужнымъ вводить въ этотъ планъ первоначальнаго воспитанія. (?!) Исторія есть такая наука, которая требуетъ уже большаго запаса предварительныхъ свѣдѣній и значительной степени развитія: безъ того — она безползна.

А ось плани полтавських українольубців,— про котрі јесть звістка теж в „Основі“:

Неразрѣшеніе обществъ распространенія грамотности въ Южной Россіи, писала Основа 1862, Серпень (Августъ) 20 — 21, оказало свое дѣйствіе: южнорусскіе дѣятели стали обращаться, съ предложеніями и просьбами о содѣйствіи, въ комитетъ грамотности. А. Я. Конисскій, одинъ изъ самыхъ преданныхъ дѣлу народнаго образованія, въ началѣ нынѣшняго года писалъ въ комитетъ: „Населеніе здѣшней мѣстности говоритъ языкомъ совершенно особымъ отъ великорусскаго, а потому съ жадностію читаетъ книги на малорусскомъ языкѣ; но бѣда въ томъ, что на этомъ языкѣ нѣтъ именно тѣхъ книгъ, которыхъ требуетъ народъ, книгъ по естествознанію. Желая удовлетворить однако своей потребности, ученики воскресныхъ и другихъ народныхъ школъ берутъ книги великорускія, но читая ихъ, безъ объясненія, ничего не понимаютъ; читаетъ ученикъ слово туча и не понимаетъ его: нужно перевести словомъ „хмара“. Къ устраненію этого важнаго недостатва я полагаю: предложить кому-либо изъ малороссійскихъ писателей, ближе всего С. Д. Носу, какъ спеціалисту, составить на малороссійскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета не дороже 30 к. за экземпляръ.“ Комитетъ грамотности отвѣчалъ Конисскому, что онъ признаетъ потребность въ руководствахъ на малороссійскомъ языкѣ и, въ особенности, по части естествознанія,

но при настоящихъ средствахъ своихъ не находитъ возможнымъ поручить кому—либо составленіе на его счетъ руководствъ; если же г. Носъ составитъ хорошее руководство на малороссійскомъ языкѣ по части естественной исторіи для народа и представитъ его, то, по разсмотрѣніи экспертами, если это руководство будетъ одобрено, комитетъ, вѣроятно, согласится на изданіе его отъ имени комитета и, можетъ быть, тогда найдетъ и средства оказать изданію даже матеріальное содѣйствіе.

Другіе полтавскіе дѣятели, члены комитета, гг. Лобода, Пильчиковъ (наибольшче принесшіе пользу полтавскимъ воскреснымъ школамъ), также Оболонскій, Косовъ, Куликъ и Куровъ просили комитетъ указать имъ популярные учебнили, для перевода ихъ на малороссійскій языкъ. Сочиненія эти должны быть по слѣдующимъ предметамъ: а) краткая, но хорошо изложенная, св. исторія ветхаго и новаго завѣта; б) сочиненія, излагающія нравственныя и общественныя истины; в) сочиненія, относящіяси до народнаго здравія; г) популярная ветеринарія, преимуществено рогатаго скота; д) сочиненія по хлѣбопашеству, огородничеству, садоводству, пчеловодству, шелководству, разведенію табаку, красильныхъ, маслянистыхъ и волокнистыхъ растеній; е) сочиненія по сельскимъ ремесламъ, *)

З Кијіва присланиј був в „Основу“ ось јакиј лист:

---

*) При случаји замітимо двоје дужо характерних боків украјінофільськоји праці в Россіји,—которі видно і в цьому місці «Основи»: «Привыкла собака за возом бігти, то ј за саньми біжить!» — кажуть. Россіјанам непремінно треба обернутись до начальства, шчоб позволило јім шчо робити, — замісць того, шчоб самим по собі працьувати до кінцьа. Прохали, шчоб було «общество распространенія грамотности» в Полтаві, — начальство не згодилось, — тоді обернулись в таке «общество», шчо було вже заведено начальством, в комітет грамотности! Воно правда, треба неперестанно лізти в вічі і начальству, добиватись свого права, — треба витьагати такі «общества,» јак комітет грамотности, шчоб казали свіј суд над украјінським ділом, — тільки трета було це робить не раз, не тільки в 1862 р., —а ј опісльа, а то сам кемітет грамотности забув свіј суд, — а шче більш треба самим не кидати своjіх замірів і своjеjі праці ні при јаких обставинах. А именно од другоjі звички наших льудеј самим не працьувати і виходить така кумедна річ, шчо полтавські украјінці просили петербур. коміт.

„У насъ (Основа, 1862, Серпень, 23—24) заготовлены для печати священная исторія и краткій катихизисъ, готовится къ изданію географія украинская и географія всеобщая, и краткая естественная исторія. Кромѣ того приготовляется: обзоръ сельскаго хозяйства и сельскихъ ремеслъ у мелкихъ южнорусскихъ хозяевъ сравнительно съ сельскимъ хозяйствомъ и ремеслами за границею; евангельскія притчи и небольшая книжка басень, выбранныхъ изъ доселѣ — изданныхъ басенъ. Далѣе составляется книжка для чтенія; цѣль ея — выяснить явленія природы, которыя совершаются съ-поконъ-вѣку у каждаго предъ глазами, какъ-то: дождь, снѣгъ, туманъ и проч.; кое-что про жизнь нѣкоторыхъ звѣрей, особенно отличающихся отъ прочихъ; разсказы про нѣкоторыя страны, представляющія что-нибудь особенно интересное въ географическомъ и этнографическомъ отношеніи. Въ эту же книжку должны войти статьи по естественной исторіи, по другимъ естественнымъ наукамъ, по физической географіи, по народной медицинѣ, гігіенѣ и пр. Наконецъ, мы занимаемся составленіемъ русско-украинскаго словаря: эта книга очень необходима, для насъ болѣе необходима въ настоящее время, чѣмъ украинско-русскій (??!) словарь, ибо украинськую рѣчь мы понимаемъ, а въ теперешнемъ пашемъ дѣлѣ въ составленіи книжекъ, гдѣ приходится надъ каждымъ словомъ долго думать, такой словарь доставитъ великую помощь. Составляется этотъ словарь такъ: мы подѣлили между собою все, что было написано до сего времени по-украински; одни взяли литературныя произведенія, другіе старинные акты, лѣтописи и прочее; каждый изъ насъ долженъ выбрать всѣ слова, встрѣчающіяся въ избраниой имъ книжкѣ; затѣмъ выбранныя слова будутъ соединены въ-одно подъ общею редакціею. Нашлись добрые люди, которые помогаютъ намъ въ этомъ дѣлѣ

грамотности «указать имъ популярные учебники для перевода на малорусскій „язык,“» — та шче і *предлагали* цьому комітету *предложить* кому нибудь изъ малорусскихъ писателей, *ближе всего* (до кого?) С. Д. Носу составить ва малорусскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета *не дороже 30 к.* за экземпляръ!!!

Як прочитаєш такі «тонкості,» та шче такі гарьячі обіцьцянки і наділі, які печатаємо зараз далі, — то по неволі скажеш з Гоголем: «О, Русь, вижу тебя изъ моего прекрасного далеко!» — тільки не спитаєш: «куда же несешься ты?» — а зрозумієш, чому вона все стоїть на одному місці.

деньгами, такъ-что на изданіе словаря у насъ средствъ достанетъ.„

Здавалось, шчо д. Костомаров тілько сказав те, шчо украјінольубці думали по всіх кутках, — і шчо скоріш можна було бојатись, шчо в трьох місцьах зробльать однакові діла, ніж шчо нігде не зробльать нічого. „Основа“ писала післьа кијівського листу: „въ Петербургѣ также составляется русско-украинскій слеварь для пособія при изданіи книгъ“, а про саме виданьня јіх писала: „Если одновременно между южноруссами, живущими въ разныхъ мѣстахъ и не имѣющими непосредственнаго между собою общенія, родилось глубокое сознаніе необходимости изданія полезныхъ книгъ для народа, — то нѣтъ сомнѣнія“ і т. д., і т. д.

І справді, — на заклик д. К — ва стали озиватись в „Основі“ украјінці з усіх боків. Попереду д. *Степан Погарськиј* з Варшави (Осн. 1862, Липець), далі „Изюмскаго уѣзда землевладѣлецъ *Димитрій Запара*, коториј именем панства украјінського писав ось шчо (Основа, 1862, Жовтень, 5).

„Вы можете, если вамъ угодно, сомнѣваться въ человѣчныхъ стремленіяхъ всѣхъ насъ, помѣщиковъ и земловладѣльцевъ вообще; но я думаю, вы повѣрите хоть тому напримѣръ, что между нами есть очень много людей, ясно понимающихъ, — что съ распространенірмъ правильнаго образованія въ народѣ, разовьется всякого рода промышленность, а слѣд. улучится и земледѣліе, а слѣд. и наши земли, подиявшись въ цѣнѣ, станутъ давать большую ренту; — что только образованіе научитъ нашъ народъ смотрѣть прямо на вещи, заставитъ его безпристрастно взглянуть на бывшія между ними отношенія и на теперешнія наши, относительно его, дѣйствія, и так. обр., окончательно примиритъ его съ нами; — и что только вслѣдствіе всего этого слово п а н ъ и п о м ѣ щ и к ъ утратитъ наконецъ, часто не справедливо, придаваемое многимъ изъ насъ — значеніе — въ литературѣ — чего-то

смѣшного и даже оскорбительнаго, въ народѣ — чего-то ненавистнаго.

Повторяю еще разъ: — вы можете сомнѣваться; но не смотря на теперешній страшный неурожайи и на колеблющееся положеніе (теперь, покамѣсть) хозяйства нашего, — на такое дѣло, какъ образованіе народа, мы денегъ дадимъ и ошибку вашу докажемъ дѣломъ".

Порьад з листом Д. Запари напечатано в „Основі" такиј же гарьачиј лист д. *Аркадїа Іоніна* з Лебедіна, і далі дуже розумну статьтьу, підписану *А. Городиськиј* (певно з Полтавшчини) „Чему и какъ учить нашъ народъ", в которій знајдутьсьа нові приміри того, јак трудно нашим хлопцьам розуміти московські книги. В списку льудеј, дававших гроші д. К—ву на печатаньња книг украјінських знаходимо имена льудеј з усіх крајів наших (Основа, 1862, Жовтень, 6, 7; Листопад: „Лепта Батуринскоі громади", *Ипполита Вовка*, „Письмо въ Основу" *Д. Запари* про те, јак завели, післьа слов засідательа *Гессе-де-Кальве* і судьді *Науменка* зборову книгу на діло д. К—ва в Ізьумському суді). Післьа листу д. *Зосима Недоборовського* (з Одесси) впорьадчики „Основи" писали: (Основа, 1862, Серпень, 14)

„Зазивајемо на труд і на поміч усьакого — і багатого і вбогого — хто тільки льубить своју Краіну, свіј нарід, і думаје стати јому у пригоді. Хто маје гроші, нехај пожертвује частину дльа льуду на учебники; хто маје талан і знатьтьа, — нехај пише книжки. Просимо слать і своји гроші і своји труда на руки Миколаја Івановича Костомарова, в Петербург на 9 линіјі Василевського острова, дом Карманова; вибрані льуде тут усе розберуть, — візьмуть на розвагу і дотепність книжок і потребу цеји, чи другоји, дльа народу, та ј присудьать громадоју і росход на печать і скільки видати грошеј за працьцьу. Хоча тепер тут

перекладаєтьсьа, на нашу мову, Евангелія и пишетьсьа: свьашченная і церковна исторія, геометрія і космографія, — да се не стане на заваді нікому, коли чийсь иншій труд буде пригоднішій.

Час уже нам усім старатись дльа наших діток, і дльа нашого хліборобного льуду: через їого ж то трудовиї піт ми багатіли і достатком і освітоју"!

Вишче ми вже привели гарьачі обіцьанки кијівські. Те шчо тоді вже де хто починав дивитись косо на початки праці украјінців, само шче більше підбивадо надіју, шчо украјінці не погајуть часу. І справді „Основа", виписавши кілька слов, в котрих „Совр. Лѣт. Моск. Вѣд." почала вже бурчати проти украјінців, — крикнула: „Пусть это элегически-зловѣщее напоминаніе послужитъ нашимъ южнорусскимъ дѣятелямъ къ еще болѣе тѣсному соединенію въ трудѣ на пользу народа; пусть оно пробудитъ заснувшихъ и не дастъ покоя лѣнивымъ и равнодушнымъ".

Після всього цього можна було сподіватись не аби чого. Думку д. Костомарова, јак бачили ми, гарьаче привітали украјінці всьакого стану: профессори, пани, чиновники, студенти. Піддержали јіјі і багато з москвинів. Зібрано було до 5000 р. грошеј в руках самого д. К — ва, не шчитајучи того, шчо було в руках кијан и харківців. І однакож скоро вијавилось, шчо діло, до которого кликав земльаків д. К — в, не підсилу тодішнім украјнольубцьам. Д. К — вим за цілиї рік видано було тілько дві книжки (Арихметика д. *Коніского* і Оповіданьња з св. Письма д. *Опатовича*), хоть шче в 1862 р. Основа писала (Серпень, 23) „въ рукописяхъ находятся нѣсколько переводовъ Евангелія. Написаны священная исторія и катихизисъ". В Кијіві, де часом можна було побачити сбори по 200

чоловіка українськоїі молодіжі, — в скарбу јіјі лічилось до 2000 рублів, — після всіх горьачих слов, јакі ми бачили, напечатали 1 книжку! В Харкові було теж не менше украјінольубців, — а не вијшло ніодніјі книжки. Один з важнішчих робітників „Основи“ признававсь нам, шчо јак міністр Валујев зупинив украјінські наукові книжки дльа народу, то петербурські украјінські громадьане не дуже то журились тому, а навіть раді були, — бо книг готових не було і вони думали вијти з стиду і наготовити книг, поки, јак думали, не довго, держатиметьсьа заборона 1863 р.. Прођшло *девјать років*, — і петербурські (основські) украјнофіли не тілько не наготовили книг тих, а шче, коли в 1872 р, вијшло в Кијіві нове виданьньа „Де шчо про світ божиј“ і показалось на ділі, шчо про валујевську заборону вже забули, — все таки петербурські украјнофіли не напечатали ні однієї книжки. В 1874 р. в Кијіві видано було наново одну з тих книг, шчо видав було в 1863 р. д. Костомаров, — „Оповіданьньа з св. Письма“ д. Опатовича. Петербурські украјнофіли вјать не поворохнулись! Ні про јаких „вибраних льудеј“, которих згадувала „Основа“, не чуть було ніколи. Так дождались „основјане“ до новоїі заборони уже всіх украјінських книг в 1876 р. Тілько д. Куліш спромігсьа аж в 1870 р. видати в Відні переклад чотирьох евангелістів, — в Липську псалтиру, а в 1869 р. переклад пјатикнижьжьа Мусијового. (Книги ті вијшли без имені перекладчика, та д. Куліш опісльа сам признав јіх своїми в переднім слові до II тому своеје „Історіи возсоединенія Руси“, сказавши однако, шчо він видав переклад св. Письма дльа Галиччини (для спасенія русской народности въ галицкомъ обществѣ) — а не дльа Украјіни!

Та на Украйіні переклад той рідко побачиш, а галичане теж бояться́ся його ширити. Остатні ж книжки Нового Завіту вже сьомий рік ждуть печаті! *) Про тіж геометрії, космографії, і т. п., которі обіцьала „Основа„, шчось не чуть, як і про ті книги, шчо писались в Киіві і, кажуть, в Харкові.

Такий несчасний кінець бучно початого і доброго діла случився не тілько через валуйівську і синодську заборону, але і через власну недбалість украйнофілів, через недостачу шчирости, через ту „тонку конспіраційу“, ту славутньу украйінську хітрість, шчо в кінці всього сама себе вловить замісць ворогів, — а головнішче, од чого і виходьать всі ті хворости: *од нєясного розуміньня свого діла і свого стану серед усіх обставин, од недостачі здорового*

---

*) Добавити треба, шчо на і те, шчо печатано було з св. Письма, явилось пізненько. У передовоіі молодіжі на Украйіні вже проішла та мішанина православіа з народовством, яка шче була у старших украйінофілів, кирило—мехводівців, і од них заішла було і до молодих в 1862-63 р. А в усіх вспів проути той запал, з якпм би в 1863 р. гльанули украйіньці на переклад Св. Письма. Його треба було тепер розпускати потаі од начальства, значить під страхом кари, — так дльа цього треба таких льудеі, котрім би льубо було не тільки слово в книзі, а і ті думки, шчо тим словом говорьатьсьа, а цього теперв же не може бути з св. Письмом у передових украйінціа. А середні не стануть одважуватись, шчоб розпускати ті книжки, шчо заборонені. Одні, хто взьав би охоче укр. переклад св. Письма, так це сектанти, «штунди,» так вонн ледве знаіуть про нього, і вправльаютьсьа з синодским перекладом «на русское нарѣчіе.» Скрізь украйінофилам нашим приходитьсьа співати пісеньку:

Par un étonnant hasard
Nous arrivons toujours trop tard!

Так ось тепер тілько видано повнин збір писаньнь Шевченка, — тоді як багато вже з них видихалось, — і нікого ним не поворушиш. Не те було б, не та була б і сила Шевченкова над Украйіноіу, як би те все було напечатано в 1840-ві роки, так як печаталось в свій час те, шчо писав Міцкевич, або В. Гьуго. Та навіть і зараз післьа смерти Ш-ка багато б шче здалось з тих його творів, котрі тепер прочитаеш та і скажеш: добре, та пізненько! Тепер вже об цім самім треба *не так* говорити, — а кому шче можна *так* говорити, той не зна, шчо то воно за Нерони, Јесеіане, Рогволоди!

громадського розуму (політіческаво развітія). і *старосвітськість думок про громадське діло, т. зе. одсталість од віку.* Ці всі слабости можна побачити і перечитавши ті статьті, которими „Основа“ кликала земльаків до помочі ділу д. Костомарова і в которих тодішні украјіноФіли розмовльали з світом про своји праці і плани.

Најпростішче діло, коли заборонено було печатати книгі в Россіји, булоб напечататі јіх за кордоном, в Галичині, де криком кричала потреба мати русинам наукові книжки і де украјінці збудили на себе великі надіјі, не тілько в молодшій партіјі, котора і назвалась украјінською, (шчо видавала „Вечерниці“, потім кулішівкоју „Мету“) а ј в старшій (шчо не вживала кулішівкі, однако перепечатувала в „Слові“ статьті „Основи“, а потім лајала „Москву“ і д. Каткова). Ті надіјі галичан на украјінців сталји марними, через шчо вијшло, шчо старша партіја в 1866 р. одвернулась од Украјіни до тіјеј самоі „Москви“, котору шче півроку перед тим лајала, — а молода стала сохнуть і вдержавши тілько имја народньоји, украјінськоји і справльајучи длја Форми споминки Шевченка, на ділі стала австро-унијатськими чиновниками, которим Шевченко такиј же свіј брат, јак і всјакому чиновнику. Скоро післьа 1863 р. і пізнішче нам трапльалось не раз питати звісних украјнольубців, чому не печатајуть евангелија і инших книг за кордоном, коли заборонено було печатати јіх в Россіји — і чули одповідь, — „шчо јак би це було так зроблено, то украјінці показали б себе такими ж бунтовшчиками, јак Герцен і другі виселенці з Россіји, або јак польаки, і через те б і ствердили те имено, шчо про них „писав д. Катков і назавше б розсердили начальство, — а тепер воно, побачивши, шчо украјінці льу-

де смирні, зніме свою заборону — і можна буде все, шчо треба напечатати в Россіи".

З такою мудростьу можна тільки діждатись, шчо і світ забуде про нас і ми сами забудемо те, шчо сами колись думали. І те, шчо початих в 1862 р. книг ніхто і не подумав кінчати, — всього ліпше показує, шчо ми говоримо правду. Не диво, шво з такою мудростьу украпольубці 1860-х років, не тілько далеко свого діла не повели післьа 1863 р., а шче майже зовсім його зарізали в Россіи і в Галиччині!

Нам було б несказано жалко, јак би хто подумав, шчо ми винуватимо кого небудь з украјнольубців 60-х років і навить јіх проводирів, а шче більше, јак би хто подумав, шчо ми не цінемо і того, шчо вони зробили в свій час дльа украјінського діла, особливо д. Костомаров, од которого більш усіх залежало зробити чи так, чи сьак з виданьньам школьних народніх книг. Ми всього менше хочемо бути подібним тим цінительам старших робітників нашого діла, до которих приклада Герцен стишок Давидова.

Стараго Гаврилу,
За измятое жабо
Хлещутъ въ усъ да въ рыло!

Наукові праці д. Костомарова про мужицтво і громадство в історіји Русі льагли основоју нового украјінства, јого спорні листи до польаків, до москвичів поставили діло украјінське перед сусідами, а јого колишнье Кирило-Мехводіјевське братство 40-х років і науково-політичні статьті про соју̀зність (федералізм) в старій Русі були ластівками украјінского всеславјанства і федералізму в усіх Русьах, јак јого книги про Стеньку Разіна і про Сьевернорускі Народоправства були науковими лас-

тівками і московського мужицтва і громадства. Шчо до другого з верховодів украјінських часів „Основи‘, д. Куліша, то хоч невигідні обстави житьтьа, особливо після аресту 1847 р., шчо запопав в јого на дорозі за границьу до науки на академика славјанських мов, — і не дали јому випестити твіј науковиј талан до костомаровського, — та все таки він виjасинв не один бік житьтьа і думок нашого народу. Особливо ж цінне в д. Куліша проміньња завзьатости до праці дльа Украјіни, которе заставльало јого кидатись з працеју і в Галиччину, коли трудно було працьувати в Россіjі, которе пробива і в јого нешчасних остатніх писаньньах, шчо в них ганьбить д. Куліш украјінське мужицтво, — козацтво, „хлопоманіjу“, і соціалізм, — думаjучи прихилити попівство, панство та царство — все ж таки до украјінства. Даремна надіjа, — нехвальна дорога, — а все ж таки почтива упертість! Ми цінемо jіjі навіть в самому недужному jіjі образі, — а всеж таки мусимо сказати правду, про слабість підстав праці основських верховодів дльа нашого народу, — додавши, шчо говоримо jіjі не jак законник, шчо шука обвинуватити особу, а jак дослідець природи, шчо шука всьому причини.

Все лихо нашого діла за часи „Основи“ і після того було в тому, шчо воно більш оперто було на неjаснііj льубові до рідного краjу і породи, ніж на всесвітніj думці про добро і вольу чоловіка і наукового розуму. Ось через те заснули одні, згубили колишніj запал другі, (при чому ослабла і сама наукова сила jіх) заплутались треті!

Вже, jак сказали ми, самі ті статьті, которими „Основа“ кликала земльаків до виданьња книг народніх, з jіх поклонами „государсту“, з jіх хва-

лоју „православію“, з їх виходками протів модних (??) матеріалістів“ і тим, шчо вона викинула *історію* з кругу книг, которі вона хотіла видати поперед усього дльа народу, з тими „просимъ указать“ і „предлагаю предложить“, — не показували ні міцного духу, ні громадського (політичного) розуму, ні навіть працьовитости. А діло стало так, шчо кабінетним ученим, учительам, стихописцьам, не порвавшим зовсім звязків з казною і службою, прийшлось показати і міцниј вольниј дух, і політичниј розум, шчоб взьати верх в тій біді, шчо обльагла їх діло, на більшу половину зовсім не політичне діло, а тілько таке, шчо стало політичним, тілько через дурость, ненависть до всього живого і охоту усе рівньати в одинаковиј салдатськиј рьад петербурського начальства і московських крикунів.

Після катковського крику і валуєвськоїі заборони робити шчо небудь украјінське стало вважатись мов би противним закону. З тіїі пори стало перед украјінобьубцьами таке питаньня: чи робити јім проти закону, чи по закону, і јак? Отже, шчоб потрапити добре на всьакиј счучај, — треба, шчоб голова була зовсім свіжа од непремінноїі покірливости і страху перед законом начальственним — а дивилась на тоj закон тілько, јак на одну з обставин свого діла„ — треба, шчоб думки j серце твоїі тьагли наперед усього до діла, а потім вже чоловік розбірав, јак јого зробити, чи законно, чи ні. Звісно, шчо коли можна зробити законно, — то треба j робити j так, а коли ні, — то шчо ж робити?! треба робити наперекір закону. Багато де-чого з того, шчо поклали зробити „основјане“ можна було зробити тільки за довгиј час, та шче змовоју кількох чоловіка. От же дльа того треба було, шчоб льу-

де цілком завзялись своєю думкою, до запалу, до того, шчоб об чім би не задуматись, шчоб не почати, а все звертати до одного, до сього діла. Такі тільки льуде, шчо вже так затьаглись в діло, вдержатьсьа і за кілька років на однім дорозі, витремајуть обіцьцьанку, притьагнуть до себе других подібних же замісць того, шчоб розгубитись їм про між себе і розгубити тих, хто було пристав до діла. Але таких льудей украјінольубство шче не бачило серед себе, окрім Шевченка, — і то по часті і часами, јак це бува у поетів, та шче у таких не вишколених, јак Тарас. Та ј в-загалі украјінольубство не бачило льудеј з політичним, громадським розумом, а особливо з таким јасним і широким розумом, та до того з твердим духом, јакого треба дльа чесного, але сложного і трудного діла, јак украјінське: діло і чисто украјінське, і всероссијське, і всеславјанське, — одно в Россији, другі по крајах Австријських, — діло і кабінетне, і мужицьке, діло і національне, і політичне, і соціальне, і культурне!

Шчоб скрізь потрапити јак сдід, треба було украјінству багато льудеј до праці, — та шче ј льудеј неабијаких. А притьагти льудеј та шче міцних, могло тілько јасне слово і примір. А јак нарошне саме в трудні часи украјнольубство поховало своји прапори, до того, шчо ј доси „Основа“ і основјане, такі, јакі вони були, зостајутьсьа прапорами і верховодами украјінства, которі прьамо стајуть перед льудьми. Все инше, молодше коли не заснуло зовсім, то закутало своје слово так, шчо не доберешсьа до того, чого воно справди бажаје, або поховалось в псевдоніми, аноніми, під которими иноді в јакій небудь галицькій часописі (Меті, Правді) і викрикувалось шчось, більш гарјаче, ніж јасне, тілько завше таке, за которе сам кричавшиј не дума

стоjати в Россіjі, таке шчо иноді j сам він не бачив в печаті, jак не бачить галицьких часописів майже ніхто в Россіjі, новіть ті, хто в них пише. А вже коли пішло діло на схови, на шопотаньньа, та на аноніми і псевдоніми, — тоді прощчаj політична партіjа, — а далі прощчаj і всьаке діло!

Ми показали, jак украjінольубці не спромоглись напечатати своjі книги за кордоном і провести jіх в Россіjу наперекір начальству, — незаконно. Именно через те не спромоглись вони робити своjе діло і там, де закон позвольав, і там, де закон давав jім пролазку і там, де можна було повернути закон на своjу користь.

В 1864 р. видано було в Россіjі нові судебні устави, котрими довго тішились наші степенні вольнодумці, особливо мировими судами і присьажними. Усьакому було jасно, шчо коли судебними уставами дана була вольа усьакому прийти в суд і слухати, коли j мужики були покликані в присьажні, — то треба було, шчоб усьакиj міг, jак ліпше, розуміти, шчо то за суд такиj. Ось через шчо, коли хтось в Катеринославі надумавсь написати книжечку про нові суди по украjінському, то цензор, не думавши, пропустив jіjі. Jасно, шчо можна було написати книжечки і про вольу і мировых посредників, і про земство і т. и. порьадки Багато з молодих в 1860-63 рр. украjнольубців стали і гласними в земстві, і миров. посредниками (особенно в jуго-западних губернijах) і адвокатами, — і однако ж ніхто з них не подумав об таких книжечках, jак та катеринославська. Вон так і зосталась одна однісінька, аж поки в Киjіві в 1874 р. не вийшла книжка про нову рекрутчину *(Jак тепер одбуватиметься воjенна служба)* та аж в 1875 р. *Про кари, до jаких присуджjуть мировi судді*, до-

словниј переклад устава *о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировими судьями*, се-б-то книжка, котра могла більше тішити українофильське серце, шчо ось мовльав і по нашому можна закони писати, а ніж шчоб јіјі легко було зрозуміти мужикові.

В 1865 ж р. вијшов новиј закон про печать, по котрому в столицьах можна було печатати книги в 10 листів без того, шчоб попереду показувати цензору. По тому закону зовсім заборонити книгу міг тільки суд, і такиј порьадок державсьа до 1873 року (післьа того міг вже задержувати книгу і комітет міністрів), — а суд був прильудниј і мусив опіратись на законі. Отже про українські книги не було (та нема ј досі) јавного закону, шчоб не можна було јіх печатати, — а валујевська заборона 1863 р. була тільки таjниј ціркульар по цензорам од міністра, (і тепер теж саме, — тільки тепер в ціркульарі тому сказано, шчо так робитьсьа *по Высочайшему повелѣнію*). Значить, шчоб вивести діло на чисту воду і заставити суд зньати заборону з українських книг, треба було тільки зложити јаку небудь географіју українську, чи шчо, в 10 листів (закон сеј примусив россіјских книгарів придумати особливиј папір, шчоб і недуже велика книга містилась на 10 листах), — та ј пускати, — хај цензор, коли хоче, в суд одсила, шчоб задержав. Суд не міг би знајти закона, шчоб таку книгу задержати. А коли б нижніј суд јак небудь і причепився, — то в усьакім разі діло виводилось би на зисту воду, на прильудну поговірку, — далі јого можна було перенести в сенат, котриј тоді не раз визвольав ті книги, шчо задержували цензори і на віть нижчиј суд. Так і робили не раз видавці вольнодумних книг в в Петербурзі і самиј суд над книгами тими, роздзвонениј в газетах, помагав тому,

шчоб звернути прильудну увагу і викликати поговірку про льубі видавцьам гадки і про вільниј розум (діло книги Вунда *Душа человѣка*, Лекки— *Исторія Раціонализма*, Ткачева „Беккера—Рабочій вопросъ“ і т. д.) В крајнім случаји, јак би книгу задержав і суд, то пропадало рублів 400-500 та на видальцьа може б косо гльануло начальство. Але украјінольубці не спромоглись на таку пробу за 8 років, — хоч між бувшими громадьанами петербургськими, харьковськими, кијівськими ідруг. були льуде неслужашчі і заможні, були своји адвокати, банкіри ј инші.

Так вијавилось, шчо украјінольубство було самим слабим з усіх вільних зрістків 1860-х років у Россіји, самим полохливим, — і не диво, шчо про јого зовсім було ј забули льуде, шчо воно ј на світі јесть.*) З кінцьа 1860-х років почина оживати письменство украјінське, але мајже тільки в однім

*) За кордоном звичајно або зовсім не знајуть про украјінство, або навмисне ховајуть те, шчо робить наше начальство проти нього, або вже прибільшујуть тој гніт начальства проти украјінців. Так напр., коли помињути газети, навіть в книзі A. H. Kirkora — O Literaturze pobratymczych narodow slowianskich (w Krakowie 1874) написано не знать шчо про костомарівськиј кружок і розказано, шчо мов би то за нього «поета Шевченка і Максимовича (!?!) вислано на Кавказ в прості салдати, — а кілько сот (!!!) инших було вислано в Сібір (??) і в дальні губерніји» (стр. 64), а шчо в 1863 р. «профессора Сторинна, ниженера Лободу, адвоката Косінского (Коніsского) літераторів докт. Носа, Чубинскаго, Савича (?) і багато (?) молодіжі університетськоји вислано на Сібір (??) або в прості салдати (??) на Кавказ(?)і до Оренбурга. Арестовано звісного мецената (?) письменства малоруського Пашченка (??!,) Потоцького за переховањьа оружжьа (?) в Полтаві розстрельано (?!!) Часописі малоруські «Основу» і «Читальню» (?) зупинено. Забрано багато популярних книг і дальше виданьња јіх заборонено. Переводчика св. Письма попа А(о)патовича «osadzono na rekolekcye.» (ст. 70). Мабуть з такого джерела довідалась і львівська «Правда,» котра не раз казала, буцім то «московськиј урьад кара Сібіром тих, хто замовить слово за Украјіну.» На самому ділі ніхто з украјінофілів ніколи не був висланиј в Сібір, не викључајучи ј Шевченка, шчо був покараниј більш усіх: службоју салдатом коло Арала. Окрім того кілько чоловіка, всього

Кијіві. Попереду показујутьсьа виданьньа викладів самого народу (казки, пісні), далі вірші, бајки, — далі наукові книжки дльа народу. В останніј рік перед новоју забороноју, украјінських книг вијшло в Кијіві 35% з усіх, шчо там напечатано. Знајшлись льуде, шчо перельакались того, — були такі, шчо кричали про страшну змову украјінську, про те, шчо украјінольубці, особливо кијвські, держать себе јак *кагал* жидівськиј. („Кіевлянинъ," „Русскій Вѣстникъ," „Голосъ" 1874-75 рр.)

Даремниј страх, не по заслузі похвала! На ділі було зовсім не так: впјать сталось, шчо украјінольубці не вміли покористуватись тими тими чотирма роками, в которі цензура пропускала наукові книжки украјінські. Книг тих вијшло і мало (всього з десьать путніх) і в тому, јакі то були книги, видно, шчо в украјінців, навіть печатавших книги в одному місці, не було именно змовленоји праці, а не то вже кагальноји міцноји спілки і упертости. Окрім кількох повісток і казок, шчо вијшли в Кијіві маленькими книжечками, *метеликами*, в 1872-76 рр. наукові книжки були: 1) Де-шчо про світ божиј, — перепечатана потім і в Одесі, — 2) Розмова про небо та земльу і 3) Розмова про зем-

---

за 30 років, не більше 15 чоловіка, було покарано најлекшоју політичноју кароју: висилкоју в дальні губерніји — чого ј рівньати не не можна з карами, которі терпльать напр. польаки за національне діло, або москвини і «общчеруси» за соціальне. Украјінству приходитьсьа најтруднішче з усіх других вольних таборів в Россіји через те, шчо начальство видумује такі речі, јак зовсім не пускати печатати книг украјінских, (шчо однако не трудно обіјти, печатајучи за кордоном) але особистих кар на дольу украјінольубців пријшлось најменше. Вільно ж напр. «Правді» говорити, јак про преслідуваньньа украјінства наприк. і про те, шчо в 1867 р. у д. Куліша одньато в Варшаві службу, котроји јому ј брати не слід було! Післьа цього пријдетьсьа вважати великоју перешкодоју дльа украјінольубства те, шчо за нього не дајуть звізд і крестів!

ні сили (ці обидві переклад з великоруського з добавками), 4) Про холеру, 5) Про ведмедів, 6) Левіцького, Перші кийівські кньазі, 7) того ж, Татаре і Литва, 8) того-ж Унія і Петро Могила; 9) Лободовського Дітські пісні, казки й загадки; сьуди ж треба додати і нашу 10) Про татар, козаків та турків. Бачите, як мало тих книг, і як случайні всі ті книжки. Доволі буде гльанути наприклад на книжку *Про ведмедів*. Це шматок з перекладу книги Брема *Про звірів*, шчо зроблениј був, хоч не весь шче в 1863-6 рр. Вже в 1874 р. він появився з Петербургу в Кийіві і ходив по льудьах, поки з јого хтось напечатав чомусь самих ведмедів! І чому именно ведмедів, — з котрих не починаєтьсьа ні в кого наука про звірів?! Так собі! Або книжка *Про холеру* вийшла именно тоді, як ніякоји холери не було, — а коли була холера на Украјіні (1871—72), тоді ніхто про неји не писав. Та ј јака то користь з книжок про болісті, коли нема першоји книжки *про тіло* чоловче?! Книжка дльа зовсім маленьких дітеј була видана всього одна, — і та, як нам звісно, попокрутилась по льудьах цілих два роки, поки појавилась в світ. На скільки мало було у наших украјінольубців праці, навіть неупорьадкованноји над книгами народніми і школьними перед забороноју Јузифовичевською, видно з того, шчо після тоји заборони прошло вже більше року, а шче *ніодна така нова украјінська книжка* не показалось в печаті закордоній, окрім книжок цілком соціалістичних (*Про багатство та бідність, Про те, як наша земля стала не наша, Про хліборобство)* котрих дітьам не можна давати до рук, бо вони јіх не зрозумијуть. Подумаєш чи не пускајутьсьа часом писателі украјінські знов на таку ж „тонку конспіраціју," јака було зада-

вила діло їх після 1863 р. Коли так, то можна наперед сказати, шчо знов вона доведе до того ж. Начальство через нашу покірливість не подобріє, а тільки світ, навіть і наш, знов забуде про нас, — а в Галиччині знов підбуджена новим зростом украйінства молодіжь, шчо на цей раз стає однаково і проти дьачківських свьатоюрців і „Слова“ і проти сонних народовців (lucus a non lucendo) „Правди,“ стратить надію на украйінців і не піддержана ними вийать на більшу половину вернетьсьа до дьачків „Слова“ і засне з „Правдоју;“ — наш народ зостанетьсьа на однім місці, або піде вперед за чужим приводом, јак ті штундисти, шчо обходьатьсьа з петербургськими псальмами і евангелијем, і мајже не знајуть про украјінські, а нова молодіж наша знов на більшу часть піде за маревом всероссијства, чарез те тільки, шчо побачить коло нього ті думки, котрими тепер живуть передові льуде по всій Европі. Сором буде, коли так станетьсьа. Ми не здивујемось однако, коли воно так буде, — бо стиглість в політичному ділі, сміливиј розум, тверда памјать про діло, способність огльадати всі јого кінці і вміти скрізь поспішитись подати свій голос, зробити, шчо треба, де треба, в свій час, — це такі речі, которих льуде не набувајуть одразу, та најбільш набувајуть не вигадками з голови, а пробоју серед самоји праці, часто після гіркоји науки, гірких втрат!

Шчо ј теперешні украјінські писателі так же само мало чому навчились з гіркоји науки послідніх часів і багато забули (шче гірше, значить, Бурбонів) це можна було бачити з того, шчо де-кому з них прийшла думка ховатись в 1875 р. од гніва „Русскаго Вѣстника“ під стріху „Голоса“ того самого, шчо в 1874 р. брехав иа украјінофільс-

тво, як мов би-то на польську штуку — і мало того, шчо ховатись, — а шче і писати йому хвалу, шчо, мовльав, вмів мудро розібрати, шчо доброго, а шчо поганого в украйінстві. Цьа хвала „Голосу,“ підписана именем чесного музики украйінського, нікому і нічому не помогла; над нею навіть посміявсь устами всесвітнього наймита (Гамми-Градовського, — теж чада Кийіва і навіть „Кіевлянина„) сам „Голосъ,“ (як недавно смійавсь він над тими викрутасами, котрими заміта старі козацькі гріхи д. Куліш, пишучи проти украйінського мужицьтва, козацтва, Шевченка і т. п., — по своїх „Воссоединіяхъ“ та „Русскихъ Архивахъ!“) Тілько і того, шчо украйінською рукою в „Голосі“ вдарено „украйінофільскіja увлеченіja на археологіческом сіездье в Кийевье в 1874 г.“ і в проф. Міллера, котрий мав стілько чесности, шчоб виступити проти брехень „Голоса“; — чого наперед, певно, вже пр. Міллер не зробить. Шче торік ми бачили друге, шче більш надоладне діло, як одна, і дуже добра, хоть паньська книжка украйінська сховалась під стидкою стріхою „славjанскаго благотворітельного комитета,“ шчо, здавалось би, мусив добре огиднути украйінольубцьам своїм ворогуваньньам проти украйінства і просто шпіонством.*) Та мало того, на той час верховодив в комітеті тому той самий чоловік, шчо не раз шльопав печатними і словесними доносами і самого написавшого ту книжку і того, кому вона присвьачена! Далі ми начитались з протоколів кийівського географ. товариства, шчо в товариство те члени його наслали „грамадноје калічество етнографическаво матьеріала.“ Начальство замкнуло те товариство, — і його не вирьатували

*) Ми розуміємо «Сербські пісні», переложені д. Старицьким.

прохвалені київськими географами і етнографами "покровителі" ні з киівських панів та генералів, ні з петербургських. Де те „грамадноје калічество?" Не вже ж ті, шчо јого назбірали, не витребовали јого до себе, а потім сами не обробили јого дльа печаті, або не знајшли таких, шчоб те зробили? Мало того, ми знајемо, шчо је цілі книги украјінські, і книги цінні, хоч цілком законні, та до того підписані цензуроју — шче перед забороною 16 Маја 1876 р., а все таки јіх чомусь ми не бачимо в печаті. Бачучи ј знајучи усе це, ми ні трохи не здивујемось, коли ј тепер знајдутьсьа украјінські писателі, шчо замісць того, шчоб просто печатати своји книги за кордоном, будуть слати јіх в Петербургську цензуру, все сподівајучись, шчо може таки вона змилостивитьсьа, — а вона льубісінько буде ховати јіх, так шчо у писателів не зостанетьсьа, по чому јіх знову переписати, — або будуть ховати по скриньах своји писаньња і збори, поки јіх поїдьать миші, або поки вони втратьать своју ціну, так шчо тілько мишам ј годитимутьсьа! Ми не можемо не вважити ј на те, јак трудно печатати украјінські книги за кордоном, навіть в Галичині. Там нема ні одного јавно прихильного украјінцьам товариства і самі ті, шчо звуть себе украјінофілами бојатьсьа держати себе так, шчоб не ховати својіх звьазків з "московською" або „козацькоју Украјіноју," бојатьсьа, шчоб јіх не обвинуватили в „панславізмі" украјінським, в гајдамацтві, „нігілізмі". — Там самиј смирниј украјінець піде за „нігіліста" і „гајдамаку," з котрим побојатьсьа мати діло галицькі украјінольубці, народовці, „ліберали," од котрого вони не тільки повтікајуть, а ј сами шче з перельаку наговорьать на нього не знать чого, јак тілько „ Слово, " Dziennik Polski, або гульашчиј

жандарм причепитьсьа до нього. Додајте до того безтактність і помилкі самих украјінців в ділах јіх з галичанами і те, шчо украјінці так же скоро забувајуть про Галичину і не хотьать попрацьувати дльа неї, јак часом багато покладајуть надіјі, шчо вона вивезе јіх діло, — і вам стане јасно, чому шче багато треба часу, поки справди виробитьсьа спільна галицько-украјінська працьа і поки Галичина зможе стати дльа украјінсько-славјанського діла тим, чим вона мусить і може бути. Ми знајемо цевсе ј друге де-шчо, —через шчо не здивујемось, коли втеперешніх трудних часах, украјінське діло не заблишчить, так јак би мусило і могло б, коли б хоч десьаток-другиј льудеј в Россіјі і Австріјі (десьоток-другиј на 17 мильјонів!!) узьавсь за нього шчиро ј дружно.

А все таки, погльадајучи ј на те, јак воно хоч дуже потроху, та все посувалось доси, — думајемо, шчо помимо добројі, чи злоји волі Івана, Кузьми чи Петра, — все те, шчо робитьсьа в Россіјі і Австріјі, посуне вперед украјінське діло, — і не попустить, шчоб тепер в такіј силі поновились помилки і недбалість украјнольубців 60-х років. Ми маємо таку надіју справди через те, шчо тепер в Россіјі і на Украјіні поставлено јасно думку про добро громадське, которого розумні льуде ждуть *не з гори,* не *од начальства,* а *з низу, од себе самих* і тим підрізані в коріні ті „тонкі конспіраціјі“, ті надіјі на милость начальства, јакі погубили діло „основјан“ 1863 р. До того тепер тілько сліпому не вијаснилось, шчо украјінство вдержалось тілько в мужиках, шчо ні панству, ні купецтву усьаких пород, шчо обльагли нашу Украјіну, ні попівству, не ма нијакоји користи пеклуватись про мужицьке

та шче про таке зовсім недержавне діло, јак украјінство.

За остатні рокі, коли в Россіјі і в Австріјі стало јасно, шчо ј начальство, навіть і при добрій волі не може дати мужикові і того, чого од нього сподівались шче батьки наші, а часом дехто і з нас самих, вже наплодились льуде, которі можуть узьатиса за діло смілівішче і поставити јого јаснішче. Соціалістичнья ж проповідь, котора јак раз зходитьсьа з ділом украјінським, вже через те одно, шчо украјінська порода мајже тілько ј задержалась, шчо в чорноробочих мужиків, — мусить вбільшати число таких льудеј і підньати в усіх запас сміливости і охоти стати на своји власні ногі, — хоч на первих порах виступ таких льудеј і робить переполоху серед льудеј степенних. А тілько сміливість і працьа на власних ногах заставльа поступатись і начальство, — особливо тоді, коли јому доведетьсьа, шчоб одбитись од самих завзьатих, давати хоч шчо небудь степеннішчим і смирнішчим льудьам. По всіј Россіјі завзьаті, безогльадні льуде одні ворушились серед сону 1866 — 1876 рр. і вони тілько ј здобудуть вольу і дльа степенних. Так само ј на Украјіні тілько завзьаті льуде добјутьсьа права і степенним украјінцьам печатати, вчити, навіть співати по украјінському.

Про чисто соціалістичне письменство украјінське ми тут не можемо говорити. Звісно, шчо воно може жити тілько за кордоном і навіть далеко не легко воно втрімајетьсьа в Австріјі, дьакујучи не тілько поліціјі, але ј самим русинам австріјським. Але не прьамо і різко соціалистичне, а все таки просто, чи косо користне мужицькому ділу украјінському письменсьтво, могло б добре заложитись в Австріјі і звідти перемогти всьакі заборони в Россіјі.

Нам здавалось би, шчо ті з украйінольубців, которі дійсно нічим не винні перед урьадом, не думають перевертати порьадків теперішніх, а тілько льубльать украйінську науку і слово, мусили б тепер, коли урьад заборонив ту науку і слово в Россіїі, зараз же узьатись за те, шчоб видавати своїі праці в Австріїі і видавати за своїм підписом. В два-три роки вони б заставили урьад наш узьати назад свою дурну заборону, — а поки шчо само руське начальство, яке воно не дурне, а все таки нічого б їім не зробило. Ну, як таки, не кажемо вже судити, а навіть висилати „адміністратівним порьадком“ льудей за те, шчо напечатали в Львові, або в Празі, — повість з украйінського побиту, або переклад сербських чи чешських пісень, або Шіллера і Шекспіра, або збірник казок і пісень народніх, которій би з радістьу привітала наукова печать всього світу? Не вже ж ми будемо бояться навіть косого погльаду начальства? Провезти ті книги і в Россіїу не трудно, навіть коли б і цензура спинила, — і інтересно булоб побачити, шчоб воно було, як би жандарми знаїшли в кого недозволену цензуроїу — ну, хоч би *„Орлеїанську Дівчину“* в украйінському перекладі!!

Однако ми говоримо тепер не про кńиги дльа великих, не про книги вишчоїі науки, — а про книги дітські і мужицькі та про книги школьні. От именно на ці книги обіцьали нальгти украйінольубці часів „Основи“, на них почали нальгати украйінольубці 70-х рбків; — проти них ранішче підньалось панство, попівство, начальство; — їіх тепер до останку заборонено в царстві руськім. І про них теж, ми сподіваємось, постарајутьсьа безповоротні прихильники мужицьких громад на Украйіні, колиб про те не постаралисьь другі украйнольубці,

шчо шче не звірились в милости ні панства, ні купецтва, ні попівства, ні навіть начальства, — хоч і добре, здаєтьсьа, учено їх! Хто другиї, а украінські громадівці мусьать, або дати дітьам і мужиками розумні наукові книги про природу і чоловіка, або зректись имені мужикоприхильників і громадівців. В другім місці, в переднім слові до нашої „Громади“ ми кажемо більше про те, шчо не можна сподіватись, шчоб теперішні порьадки, шчо гнітуть мужика, перемінились на світі тілько розмовами про саму зміну поділу багатства, і навіть повстаньньам, шчоб змінити теперішнье господаруваньня в полі і на фабриці. Треба *переміниши усі теперішні думки льудеї, усьу теперишньу їх натуру*, шчо набралась звичаїв і норовів од тисьачелітнього попівського, царського, панського, купецького, невільницького порьадку, — треба ї довести до кінцьа і дати в руки кожному з теперішніх чорноробочих силу орудовати сирою тварьју, ту силу, которої почали набіратись попереду льуде білої роботи, (колись попи, потім пани, тепер купці) з їх наукоју, — бо инакше б, коли б і можна було чорноробочим зкинути з себе верховодство білоруких і білоробів, то вони б знемоглись перед тією сирою тварьју.

До тії великої переміни, которої бажають громадівці, ведуть багато способів: і шириньня нових думок між великими, мужиками і панами, і повстаньня, без которих иноді не можна обійтись, јак до того діїдетсьа, — але між тими способами јесть і дітська школа і наука про усьаку річ в природі і в чоловічому житьтьу. На цей раз ми почали говорити про школу і про науку мужицьку, — і будемо ї далі говорити про це до кінцьа.

Ми сподіваємось, шчо громадівці *на нашій Ук-*

рајіні, — звідкі б вони не вийшли, чи з чистих украјінольубців, чи з всероссійских, чи всесвітніх соціалістів, навчились де чому хоч з того, шчо бачили і пережили в остатні роки, — і покинувши до останку безплодні спори про науку і переворот (революцију) про породність (націоналізм) і всесвітність (космополітізм), про украјінство і всероссійство, і так льубезні в Россіјі суперечки кружків, — про те, хто з нас лучшиј, — стануть просто до праці. А між частьами тіјеј праці мусить бути і працьа над тим, то шчоб дати нашому мужикові правдиву школу і науку дльа дітеј і правдиво-наукові книги дльа великих.

Нам нічого казати багато про ту школу; — про те је ціла наука, котора показује, јак з перших часів треба будити розум і розвивати чутку і слово дитини. Вольнодумцьам і громадівцьам зостајетьсьа тілько викинути з того, чому навчајуть дітеј, усе те, шчо нанесено туди начальством, попівством, купецтвом, усе те, шчо привча дитину думати тілько про себе, і забувати товаришча, усьу громаду льудську, — зостајетьсьа нальгти саме на те, шчо вкрепльатиме в дітьах природні напруги до волі і братерства. З такими думками мусьать бути зложені наші букварі і дітські читанки. Про дальші книги дльа більших ми сказали своју думку шче в 1873 році в статтьах, писанних дльа „Правди“ „Література россіјська, великоруська, украјінська, і галицька“. Ось шчо писали ми тоді:

„Ми думајемо, шчо одно з первих діл украјінскоји молодіжі мусить бути: написати популярну (простольудську) енціклопедију (круг науки) по системі позітівізму: арихметику і геометрију, механіку і астрономију, фізіку і хімију, геологију і біологију, антропологију і соціологију, на скільки, конечно, можна тепер јіјі виложити. Сьу енціклопедију,

звісно, треба написати тоном спокійним, об'єктівним, без демонстрацій, але твердо і ясно провести скрізь методу свободного розуму, котрий покладаєтьсьа тілько на себе, і більш ні на шчо. Шчоб таку енціклопедіју написати, потрібно буде немало праці, і праці спеціальної, — шчоб вибрати не рутінні, а самі характерні, та шче і приспособлені до місцевих обставин факти, покривајучі теорітичний кістьак науковних законів. Особливо потреба праці і ученості дльа викладу антропології і соціології, котора вмістить в собі і так звану історіју *). Про сьу працьу ми можемо сказати з Гамлетом, шчо „така річ достійна бажаньна гарьачого".

Хоч з того часу, јак ми написали таке, ми всі провели пјать років в „гамлетстві", шчо до круга наукових книг украјінських, однако ми ј тепер мало шчо можемо прибавити до цих слов, хиба те, шчо росказујучи по кожній науці, починајучи од астрономії, чому учить розумна і правдива наука, треба нагадувати і росказувати ј те, јак нерозумно і не по правді учили, або учать начальство, попівство, купецтво, скілько така неправдива наука шкодила і шкодить льудім, і скілько муки приньньали ті льуде, шчо добились до правдивої науки. Ми думајемо, шчо не слід складатись на те, шчо нехај льуде сами догадујутьсьа. Ми думајемо тепер, шче гарьачішче, ніж тоді, шчо тепер це діло чести украјнольубців, особливо громадівців на Украјіні, зложити дітські книги і подібній круг науки

*) Перегльад житьтьа льудського через всі ступені порьадків 1) в сімји, 2) в спілках по поділу праці (попівство, војацтво, купецтво, по над хліборобством і ремесинцтвом) 3) в спілках, зведених силоју державноју, і в формах державних, над усьакими льудськими породами 4) в спілках вільних, всенародних і всесвітніх; перегльад змаганьня льудського зрозуміти житьтьа своје і природи 5) в вірах 6) в науках, і виобразити јого в 7) умілостьах; — і все те з јасним показом, јак чоловік ішов од самоти, од поїданьня другого, од неволі, — до ширшої спілки, рівности і волі, од темноти до розуму.

дльа мужиків украjінських. А це можна зробити jак слід, тілько знаjучи життьа дітське і мужицьке і спробуjучи книги в школі. Так виходить шче одна причина, шчоб громадівцьам украjінськім не зупеньатиса тілько на тому, шчоб підговорьувати мужиків через повстаньньа або другим jаким способом перемінити теперішнiй поділ багатства і господаруваньньа на землі і в фабриках. Виходить шче одна причина, шчоб тим громадівцьам розширити працьу своjу, а вмісті з тим і поділити jiji, коли не можна одному поспіти на всі jiji части. Треба признати, шчо j той належить до наших, хто прьамо говорить і працьуjе дльа переміни господарських порьадків на користь мужицьким громадам, і той, хто учить дітеj розумним наукам, і той, хто зклада до того книги, і той, хто навмисне збіра дльа них матеріал. Треба не ділити працьу громадську на більше чи менше законну, на більше чи менше безпечну, а працьувати всім цим льудім в лагоді між собоjу, а шче ліпше, змовившись. Коли ми говоримо про таку лагоду і змову, то зовсім не думаjемо про те, шчоб заведено було по Украjіні jакі таjемні ради з jакими небудь прикашчиками, которі б вербували громадьан і верховодили усіми, хто попавсь до них, — а тілько про таку лагоду і змову, шчоб льуде розуміли працьу другого, знали один про другого, помагали один одному, і кожний, вибравши собі працьу до своjеj натури і сили, — пильно робив jiji і кінчав в свій час. Без такоjі змови не піде добре нijаке діло, а особливо таке велике діло, jак підніманьньа цілих народів і льудських пород з тіjі неволі і темноти, у jаку вони тепер приведені. —

Ми знаjемо добре, шчо вчити дітеj і великих, та темних, льудеj так, jак ми б бажали, це буде діло

не законне, особливо в Россіи, і шчо тепер в Россіи не можна буде напечатати ні однієї такої книжки, бо в Россіи заборонено навіть простольудські виклади про кору земну. (Міністерським указом дльа школ заберонено Жульа Верна „Путешествіе къ центру земли“ в купі з такими книгами, шчо хоч трохи наводьать на думку, јак обдирајуть мужика, — накр. јак Наумова „Сила солому ломитъ,“ або навіть А. Иванова „Сказка про царство Бови Королевича“, в которій тілько поставлено, шчо мов пријшло в голову мужикам, јак би прожити без панів та купців, — хоч тут же показано, шчо думка та дурна)! А украјінських книг, хоч би таких невинних, јак „Дітські пісні“, не можна напечатати в Россіи і шче менше можна вчити по ним прильудно. Так шчож робити? Треба печатати јіх в Австріи, в Англіи, або ј в Швејцаріи, — і треба вчити по ним, хоч під страхом начальства і кари *).

Ми нікого не силујемо і не можемо силувати. Мало того, ми радимо кожному попереду розважити добре над тим, чи здоліе він винести таку чи иншу працьу, потрібну дльа того, шчоб дати правдиву науку і вольу мужицьким громадам. Ліпше вибрати собі најменше, најлегше, најбезпечнішче дило та зробити јого до ладу, — ніж ради того, шчо јому на хвилину вдарила горьача кров в голову, або ради того, шчоб показатись сміливим і шчирим, узьатись за најбільше, трудне і небезпечне дило, — та ј зробити јого погано і пјматись з ним на першому кроку, иноді јак раз через те, шчо не стало правдивоји смілости саме в трудну годину! Але це діло цілком јасне, шчо коли шчо вважаетьса таким, шчо потрібно зробити, а це заборонe-

*) Само собою розумієтьса, шчо маючи на цілі такі переміни ду-

но, — то треба робити його і під страхом кари.

Сотні гарьачих льудей „ідуть в народ“, і ідуть потім в тьурму і на каторги за проповідь про переміну до коріньа на користь мужикам теперішнього господарства. Майже всі ті льуде, діти панські, чиновницькі, попівські, — незвичні ні до роботи, ні до житьтьа мужицького, — а найбільш усього ідуть в народ в образі мужиків, чорноробочих. То великий і чесний порив доказати всею долею своєю, всім житьтьам своїм, шчо не слід ділитись льудім на білоробів і чорноробів. Але здумати, сказати, порватись, — не значить шче зробити, стати тим, чим ми хочемо бути. Білих рук, панського здоровльа на легко зховаєш, мужицьку роботу не зараз вивчиш, — і доброго і шчирого панича, або панночку, шчо пішла в народ „опроститись“ самі мужики по більшій части назвуть „невмійучими“.*) Може в половині случаїв було б далеко ліпше, јак би шчирі ті паничі і баришні приступили до мужика не з „простоју“ роботоју, которої вони не вміли, а з може з білішчоју, та такоју, — шчо вони јіјі вивчились, і шчо, все рівно, без неји не обіјдутьсьа льуде, — з роботоју лікарськоју, або ј учительськоју. А коли пішло діло на те, шчоб роспускати між мужиками книжки, — то в усьакім разі більш було б поживи дльа діла зміни громадського житьтьа, јак би ті книжки

мок льудських і житьтьа громадського до самого коріньа, јаких нема ні по уставним (конституційним) царствам, јак Австріја або ј Англіја, або ј під виборною управоју (республикоју), нам треба добиватись і переміни безуставного царства, самодержавства царського в Россії, котре на ділі повертаєтьсьа в самовольство всьакого чиновника, котрс не даје нам навіть робити проби науки і школи і по наших хатах, не то по громадських школах, шчо заборонить усьаку книжку, јаку схоче, і замкне і попре кожного чоловіка, «куди Макар тельат не ганьав!»

*) Дивись процес „московських соціалістів“, шчо одбувсь по весні.

були не тілько про господарські діла, про здирство, але про всі боки життьа і по всім наукам, та шче, шчоб починали льудей вчити не з старших тілько, шчо хоч і могли б бунтоватись, але вже зопсованні життьам під неволеју, — а з дітей, з азбуки! Нічого говорити, шчо і без нас те робльать другі! Хто робить?! Чи не попи і дьаки, чи не інспектори казенні і недовчені, задурені, нальакані ними учителі? А може ті книги школьні, шчо печата наше начальство?!

Ні! таких учителів, јакі потрібні шчоб росчинити очі мужицьким громадам і зробити јіх такими, шчоб сміли і здоліли встати за себе, — таких книг, јакі можуть понести тим громадам правдиву науку, не дасть нијаке начальство, не тілько царське, але ј вибірне, республіканське. Вони можуть вијти тілько з тих льудеј, хто не бачить другого способа поправити льудьське життьа, јак тільки в својій волі льудських громад над усім тим, в чім вони працьујуть, — з т. зв. демократів-соціалістів. Так і треба б јім це зрозуміти јасно, особливо тим именно, шчо не хотьать знать нијаких держав, ні купецьких ні робітницьких, з јіх начальствами, — тим, шчо звутьсьа ан-архістами *). Јім іменно треба почати вчити льудеј з малечка, з хат і спілків, —

*) В западній Европі бєгато з того, шчо ми кажемо тут, давно вже кажуть *самі чорноробочі льуде*. Дивись, наприк., думки де-јаких громад всесвітньоји спілки робочих в зборі в Брьусельу 1868 р.(напр. *De l' enseignement integral*. Rappot de la section liégeoisse, слова Елвебаха од спілки робочих в Брьусельу, Дьурана з Парижа і друг.) або допись з Val de St-Jmier: *Le travail et la science* в Bulletin de la fédération jurassienne de l' Association internationale des travailleurs, 1876, N° 53. Тілько ј на Западі льуде з панських шарів льудьських, шчо пристали до мужицьких громад (або јак кажуть робочі в Val de St-Jmier, — quelques hommes de science qui ont heureusement embrassé avec devouement la cause du peuple) також мало зробили шчоб задовольнити бажанььа чорноробів здобу-

почати печатати свої школьні і наукові книжки, не дожидаючись, поки їх похвалить яка небудь школьна рада, навіть республіканська!

А вже кому як, — а громадівцьам украінським зовсім не можна сказати, шчо і без нас хто небудь зробить шчо небудь дльа мужика украінського, хоч простий букварь, котрий в другому місці зробить хто небудь зза одних грошей. У нас на Украіні тілько шчирий прихильник мужицький може взьатись і за такий букварь. У нас, коли мужицькі громадівці не зробльать наукових книг дльа мужиків, то і ніхто не зробить. Так, значить, і візьмемось до них, — та тільки до таких, шчо справді ніхто не зробить окрім громадівцьа! А шчоб зложити такі книжки, далі шчоб зложивши їх, провести між народ, візьмемось за школу, заведемо школи по всіх углах, де можна тільки нам пролізти. Треба поновити добрі початки 59-60-го років і злучити їх з початками 1869-74 рр. В ті часи, коли серед молодіжі руськоі вперше „прокинулась совість,“ — думка, шчо треба вернути хоть шчось мужикам за все, шчо батьки наші в них крали і крадемо ми,—молодіжь узьалась за школи: вона кинулась вчити дітей малих не тільки по школах недільних, але і по хатах, по

ти од иих *непопсовану науку*, як і в нас. На Западі по крайности јесть хоч багато все таки доволі добрих книг наукових, писанних і не соціалістими, а в Россіі не ма майже нічого такого, в Украіні ж зовсім нічого, а в Галиччині шче гірше:— багато поисованнаго папіру Коломійськими вадавцьами, Просвітоју, Обшчеством Качковського, — і навіть сама розмова про те, шчо звуть на западі *l'enseignement intégral* зовсім не почата. Мало того, — у нас шче почујеш і такі голоси: «дајте народові хліб, — тоді він сам здобуде науку» — так мов би то јесть хто небудь в світі, шчо може *дати* народові хліб, а не сам народ може *взьати* јого з рук тих, в кого тепер тој хліб (земльа, фабрики). Коли вже говорити про те, шчо можна *дати* народові, то саме ті з нас, хто вивчивсь иа кошт народу, тільки і можемо дати јому шчо нашу науку!

квартирах, — хоч одного-двох, коли не можна багато, хоч місяць-два коли не цілий рік. Порьад з тим пішли де-які гарьачіші льуде осідати по селах, женитись на мужичках, братись до роботи сільськоїі, — і скрізь вчити дітей і великих, особливо дітей. Дьакуючи поліції, а особливо тому, шчо руське панство, з котрого вийшла та молодіж, мало звикло до того, шчоб довго держатись однієї думки і твердо перебувати усьаку незгоду, — тої запал до „росплати з мужиком“ скоро заснув. Нова молодіжь, котра зрозуміла діло глибче, дійшла до коріньня, радікально виступила з 1869-70 р. Вона не думала зупинитись на одніх школах, — і добре думала, — тільки і вона підійшла до робітників попереду не з самоју проповідьдьу про повстаньня, а з ремесницькими спілками та з наукоју. *) В 1872-74 рр. молодіжь пішла шче далі; — вона захотіла зовсім злитись з чорноробочим народом — тільки їїї опянила надіja, шчо ось скоро увесь народ повстане в Россіі, jак повстали парижські робітники в 1871 р., — і де-які гарьачі льуде з молодіжі подумали, шчо тепер не час возитись з школоју і наукоју і шчо тепер треба всім, хто тілько держався прихильних до мужика думок, іти в прості роботники і кликати jіх до повстаньня, до того, шчоб скоріш змінились теперешні порьадки. Трудно сказати, до чого б додумались ці гарьачі льуде, jак би не катаржні тьурми в Россіі та jак би кожному з тих, шчоб „був в народі,“ можна було подати свій голос прильудно, росказати, шчо він бачив там, до чого додумався. Однако і по тим голосам, jакі ми чули от тих льудej, можна бачити, шчо вони тепер вже прибрали инакші спосо-

*) Дивись про це в «Записці гр. Палена стор. 10-12.

би піднїти до народа, ніж ті, які були прибрані в 1872-74 рр. „по кружкам.“*) По нашій думці, коли їти в народ з тим, шчоб його чомусь навчити, і коли треба, значить, явлькучись в народ, шчось знати ліпше, ніж він, — будь то паньська

*) Говорьачи таке, ми виводимо на прильудний суд багато з того, прошчо розмовлькетьсьа по «кружках» тих льудей, шчо посвьашчали себе або раді посвьатитись службі народові. Багато зачинькетьсьа на тих розмовах важлнвих річей, шчо і як робити, — та тільки мало з тих шчирих думок виходить на широкий світ (через шчо, — це теж варт було б розсудити, та тепер не об тім річ.) Печатаємо один лист з *Курськоїї губерніїї*, в которому зачинькетьсьа не мало з тих річей. В тому листу попереду росказуєтьсьа, їак терпіли мужики весноїу 1876 р. післьа голодноїї зими. Далі говоритьсьа:

« А народъ на все это смотрятъ съ христіанскимъ терпѣніемъ и тѣмъ русскимъ упорствомъ, которое « въ минуту жизни трудную » только и умѣетъ сказать: «Какъ богу угодно!» Гдѣ меньше вліяло помѣщество, — меньше видна выносливость и смиреномудріе, но у насъ даже сами вверхустоящіе разводя руками, произносятъ: « Какъ еще они все это выносятъ! — Выносятъ, да еще съ какимъ терпѣніемъ выносятъ! Вообще годъ практики убѣдилъ меня, что сознаніе массы растетъ медлено и туго. Тяжело сознаться, но надо, что каждый шагъ нашъ совершается съ поразительною медленностію. Хотѣлось бы очень много написать Вамъ теперь же о томъ одностороннемъ направленіи, какое господствуетъ теперь между нами. Дѣятельностью у насъ называется «хожденіе въ народъ»; только тотъ считается подготовителемъ революціи, кто немедлено, очертя голову, идетъ въ народъ. Достойною считается дѣятельность только въ народѣ, хотя бы она продолжалась только два дня, а если человѣкъ работаетъ примѣняясь къ обстоятельствамъ, т. е. гдѣ можно въ народѣ, гдѣ можно на гимназистовъ, семинаристовъ, на народныхъ учителей, учительницъ и пр., хотя и нѣсколько лѣтъ, дѣятельность такая человѣка менѣе полезна. — Такое трудное, многосложное дѣло, какъ подготовленіе соціального бытового (?) перевората—цѣль, отождествляется со средствомъ для достиженія этой цѣли, съ непосредственнымъ пребываніемъ въ народѣ, въ качествѣ народа же. Какое печальное явленіе происходитъ изъ этого. — Я знаю десятки честныхъ, искреннихъ юныхъ людей, которые уныло съ поникшей головой ходятъ оттого, что они не «не годны» для дѣла, которое любятъ, что они не могутъ принести пользы дѣлу. Какъ? Почему? Юные, чистые, искренніе, обращались къ двумъ-тремъ авторитетамъ, которые прямо сказали, что только того дѣятельность достойна уваженія и полезна, кто скидаетъ интелигентный костюмъ, надѣваетъ мужицкій и буквальио идетъ на полевые или фабричные работы, что всякая другая дѣятельность не важна, что она, пожалуй, лишь только не вредна!.,.. Матеріальная и литературная поддержка революціонныхъ органовъ, доставка ихъ въ Россію, распространеніе ихъ въ ней, организація интелигентныхъ мѣстныхъ кружковъ, которые поддерживали бы мѣстныхъ пропаган-

наука, чи мужицька робота, — то значить треба вцjать признати, шчо дльа діла зміни громадских порьадків корисна j така школа і наука, котора на перший раз мов би то j не прьамо веде до тіjеjі зміни, однако готовить дльа неjі свіжих льудеj з

дистовъ своевременными предупрежденіями объ обыскѣ, арестѣ, содѣйствовать побѣгу пойманымъ, преслѣдуемымъ, помощь мученикамъ сидящимъ, — все это считается лишь только невреднымъ. Я не говорю уже о томъ, что знаю изъ опыта, а именно: не отрицая важности слиія съ народомъ во всѣхъ отношеніяхъ, полнаго погруженія въ массу человѣка интелигентнаго, я глубоко убѣжденъ, что большинство изъ насъ, не скидая интелигентнаго костюма, можетъ дѣйствовать непосредственно на народъ путемъ одиночной пропаганды, приготовляя отдѣльныхъ революціонеровъ изъ народа. — Я могъ бы привести самые точные факты, подтверждающіе эту мою мысль. Все это я говорю вотъ для чего. Что значитъ, пойти въ народъ? Многіе ли изъ насъ революціонеоовъ могутъ пойти при искреннемъ отношеніи къ дѣлу? Серіозно говоря, очень и очень немногіе. Пойти можно, но нужно ли, чтобъ остроги наши хоронили въ стѣнахъ своихъ самую честную молодежь? Нужно ли это для дѣла? Изъ 10 революціонерныхъ силъ въ каждой данной мѣстности только одинъ годенъ, только одному организмъ, физическое здоровье позволяетъ идти въ народъ; изъ остальныхъ 9-ти 2-мъ 3-мъ тѣ же причины съ натяжкой позволяютъ идти въ народъ, а остальнымъ 6-ти и думать нечего о какой нибудь тяжолой работѣ;— физическая организація не позволяетъ. Вѣковая унаслѣдованная отчужденность отъ народа, отъ физической работы, вѣками унаслѣдованная изнѣженность всѣхъ органовъ тѣла, наслѣдственыя болѣзни, — все это кладетъ такое клеймо на интелигентнаго человѣка, что хорошій сыщикъ при первой встрѣчѣ съ такимъ мужикомъ, сразу угадаетъ, кого онъ видитъ передъ собою — Не говоря о томъ, что здоровью не выноситъ никакой тяжелой физической работы. Что же дѣлать этимъ 6-ти негоднымъ *идти въ народъ?* Имъ говорятъ прямо, что они *негодны для дѣла.* Можете ли вы себѣ представить, что дѣлается въ честной юной душѣ гимназиста или гимназистки! Сознаніе безполезности своего существованія,— это равносильно смерти для честнаго человѣка, и я знаю одну искреннѣйшую личность, которая хотѣла принять яду, потому что она слабаго тѣлосложенія: идти въ народъ не можетъ, а всякая другая революціонная дѣятельность, какъ говорятъ опытные революціонеры, не заслуживаетъ вниманія. Я могъ бы привести еще два случая безчеловѣчнаго отношенія къ дорогимъ для дѣла личностямъ, легкомысленнаго отношенія къ самому дѣлу со стороны такъ называемыхъ компетентныхъ лицъ въ практическомъ веденіи дѣла. Какъ будто для успѣха дѣла не дорога каждая личность, лишь бы она была честна, искренно предана, хотя бы здоровье или другіе причины не позволяли ей идти прямо въ народъ? Какъ будто для дѣла не дороже какая нибудь слабогрудая, но глубокоубѣжденная дѣвушка, честно кладущая на алтарь народнаго дѣла свои скромныя силы, нежели тотъ

назадуренними головам. В другому місці ми говоримо про другі способи праці, шчоб приблизити ту зміну. Тепер, говорьачи про „темноту“ народню, котрої не дума вменшити ніхто з тих, шчо обманьуют народ, ми говоримо про дітську школу і мужицькі наукові книги і про те, яку силу може мати та школа і наука в ділі підніманьня в гору громад мужицьких скрізь, а особлво на Украйіні, де ніхто ј не може постаратись навіть об самій початковій науці, окрім прьамих прихільників мужицьких громад. Хай кожний з прихільників тих вибере собі працьу серед тих громад, яка йому до вподоби, — але хай не минають вони праці

здоровый негодяй Трудницкій, что онъ языкомъ болталъ о необходимости идти въ народъ и самъ дѣлалъ дѣло, что при первомъ же удобномъ случаѣ раскаялся и выдалъ обширнѣйшій кружокъ, извѣстный подъ именемъ «кружка Жебуневыхъ»? Будто одинъ родъ дѣятельности подготовляетъ соціальную революцію и обусловливаетъ ея успѣхъ? Будто мы не должны дорожить каждою честною личностью? Будто не самое важное условіе, которое мы должны требовать отъ каждаго вступающаго въ наши ряды — честность, искренность, убѣжденность въ правотѣ своего дѣла? Очень бы мы желали, чтобы были написаны отвѣты на эти вопросы.»

Як уміли, ми шчиро сказали свою думку про більшу часть з тих річеј, про котрі говорить цеј лист, на скільки вони ириточуютьсьа до діла нашоји статьті, освіти мужицькоји. Ми обійшли тут зовсім одну, хоч дуже важливу річ, котру зачина цеј лист: в ньому говоритьсьа про «гимназистів і гимназисток,» шчо рвутьсьа јти в народ. Ми сподіваємось скоро поговорити докладно «про соціально-революціону проповідь і школах середніх.» Тепер скажем свою думку коротко, — шчо коли прьамо повстаньська проповідь в школах мужицьких початкових, — *дітських*, — невозможна, — то затьаганьня «гимназисток і гимназістов,» — *підрістків*, — в прьаму повстанську «працьу,» в «организаціју,» је діло стільки ж недоладне, (јак і всьака, напр. фабркчна, непосильна недорослій људині працьа) скілько ј нерозсудне і шкодливе дльа самих «організаціј,» котрих вже не раз підводили недоростки, посвьачені в усі таїни. Підрістків, јак і дітеј, треба розсудливо вести *ступінь за ступнем* до того, шчоб вони стали робітниками, научаючи јіх науці і ремеслу, *јакі і коли јім по силам*, а не затьагати јіх од разу в працьу, підсильну тільки дужому і стиглому руками і головоју робітнику. Покликуємось між инчим на примір несчасиого *Горинович*а, которого так же мало треба було затьагати в діло, јак потім безчоловічно калічити.

коло дітей і коло науки і коло наукових книг.

Дуже важко, — хоч не важче, як усяке друге користне для мужика діло, — але це може робити і в Россії, легче в Австрії. Там вільнійше печатати книги, збиратись людям в товариства, збирати людей в свої хати і т. д., — і менша кара за все, що б ворогуюче мужикові начальство вважало незаконним. Тим більше на диво нам, що ми й не чули, щоб в Австрії між русинами було що небудь подібне і тому запалу до недільних школ, до ходу в народ і т. п. які часами піднімаєтьсьа в Россії,— щоб хоч не то в якому небудь товаристві, а хоч би в одній книжці, виданній одним чоловіком було хоч що не будь подібне розумній науці, чистій од попівства, панства і купецтва і всякого иншого туману і путів на голови і руки.

Знвше однако, коли всякий панич, що ні прьамо, ні косо не верта мужикові того, що він йому винен, — єсть прьамий злодій, — то украйінський панич вдвоє злодій, — а школа і наукові книжки ще один з способів, не скажемо з найлекших, а з найменш надзвичайних для чоловіка з попсованною панством натурою, послужити на свою чергу мужикові. А зменшивши хоч трохи те, що сам народ зве своєю *темнотою*, ми підкопаємо і ті основи, на которих держитьсьа і зайдайушче народ *здирство*, проти которого часто тільки й воюютьсьа громадівці і у нас і в Европі.

М. Драгоманов.

Іюльа *27.*
1877.